

अन्तःकरणप्रबोधः ।

पञ्चटीकाभिः समलङ्कृतः

१ श्रीगोकुलनाथचरणानाम्	१	४ श्रीब्रजराजचरणानाम्	२०
२ श्रीधुनाथचरणानाम्	९	५ श्रीधुरोत्तमचरणानाम्	२५
३ श्रीहरिरायचरणानाम्	१३	६ तेषां स्वतन्त्रलेखश्च	३०

श्रीमद्गोस्वामिकुलभूषणश्रीजीवनेशात्मजश्रीरणछोड-
लालमहाराजचरणानां प्रबन्धबलेन

‘शास्त्री, चीमनलाल हरिशङ्कर’

‘साहित्यभूषण’ ‘शुद्धाद्वैतरत्न’

इत्यनेन संशोध्यानूय

मुद्रयित्वा

अथाशिलः

Revised Rs. 1/-

संवल. २९८१

1544-45-46

988: 1391151b

* બીજા મંત્રને આદેશ બ્રહ્મવૃક્ષમંડિપરાયણ હરિશોભનદાસ છગનલાલના
 રીઝો, રા. જોડાલાલ રામજીદાસ, રા. ગોપર્ધનદાસ બલવાનદાસ, રા.
 વિદ્યાલ હરિવર્દન, રા. લીળાભાઈ જુલોમદાસ એ મંડલે કેટલીક વિગત સિવા
 રત્નામિશ્રીરામજીદાસલલ મહારાજના ચરણકમલમાં આપી છે. તેથી આવા
 એ મંત્રનું મૂલ્ય થયું. તે માટે તેઓ મનચલાદાઈ છે.

5
1.4844
24 A

શ્રીકૃષ્ણ:

આ પોઢશગ્રન્થના અમુક સર્વ ટીકાસાહિત્યનો ઉદ્ધાર કરવામાં
આર્થિક સાહાય્ય આપનાર વિદ્યાનુરાગીઓનો સ્મરણ પડ

ગ્રન્થનું નામ	આર્થિક સાહાય્ય અર્પનાર
૧ સેવાફલ	શ્રી ગો. શ્રીજીવનેશચાર્યજી મહારાજ, પોરબંદર
૨ નિરોધલક્ષણ	" " "
૩ જલમેહ	" " "
૪ પંચપદ્ય	" " "
૫ ભક્તિવર્ધિની	" " "
૬ સંન્યાસનિર્ણય	" " "
૭ ચતુ:શ્લોકી	શ્રી ગો. રણછોડલાલજી મહારાજદ્વારા સોની કાલિ- દાસ પોરબંદરવાળા.
૮ અન્તઃકરણપ્રબોધ	શ્રી ગો. રણછોડલાલજી મહારાજદ્વારા હરિગોવિંદદાસ
૯ નવરત્ન	શેઠ. જોહાનન્દ ધનમલનાં પુત્રી બાઈ પડવીબાઈ. નગરહંડા.
૧૦ સિદ્ધાન્તરહસ્ય	બાઈલાલ પુરુષોત્તમદાસ ખંભાત.
૧૧ સુષ્ટિપ્રવાહમયાદિ	ધૈર્યલાલ વ્રજદાસ સાંકળીયા,
૧૨ સિદ્ધાન્તસુક્રતાવલિ	રામદાસ રણછોડદાસ ઠાકરશી.
૧૩ શ્રીકૃષ્ણાધ્યય	શ્રી ગો. શ્રીરણછોડલાલજી મહારાજદ્વારા મુદ્રિત થાય છે.
૧૪ બાલગોષ્ઠ	{ અમુદ્રિત છે. આગળ ગ્રન્થ માટે આર્થિક સાહાય્ય આપ- વાની ઇચ્છા થાય તો પોતાનું નામ સત્વર જણાવશો.
૧૫ શ્રીયમુનાદ્યક	
૧૬ વિવેકધૈર્યાધ્યય	

શાસ્ત્રી ચીમનલાલ હરિશંકર,

Library

IAS, Shimla

S 181.484 4 V24 A

00009197

ગ્રન્થ મળવાનું
સ્થાન {

ગો. શ્રીરણછોડલાલજી મહારાજ,
લાલબાવા મંદિર-મૂલેશ્વર મુ'મર્ઠ.

**INDIAN INSTITUTE OF
ADVANCED STUDY
SIMLA**

શ્રીકૃણાય નમઃ

અન્તઃકરણપ્રબોધઃ ।

(શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યચરણવિરચિતઃ ।)

પચ્ચટ્ટીકામિઃ સમલઙ્કૃતઃ

શ્રીપુરુષોત્તમચરણવિરચિતવિવરણાનુવાદેન વિશદીકૃતશ્ચ

૧ શ્રીમોકુલનાથચરણાનામ્	૧	૪ શ્રીવ્રજરાજચરણાનામ્	૨૦
૨ શ્રીરઘુનાથચરણાનામ્	૯	૫ શ્રીપુરુષોત્તમચરણાનામ્	૨૫
૩ શ્રીહરિરાયચરણાનામ્	૧૩	૬ તેષાં સ્વતન્ત્રલેખશ્ચ	૩૦

શ્રીમદ્ગોસ્વામિકુલભૂષણશ્રીજીવનેશાત્મજશ્રીરણછોડ-
લાલમહારાજચરણાનાં પ્રબન્ધબલેન

‘શાસ્ત્રી, ચીમનલાલ હરિશંકર’

‘સાહિત્યભૂષણ’ ‘શુદ્ધાદ્વૈતરત્ન’

ઇત્યનેન સંશોધ્યાન્નહ્ય

મુ દ્ર યિ ત્વા

પ્રકાશિતઃ

સંવત્. ૧૯૮૧

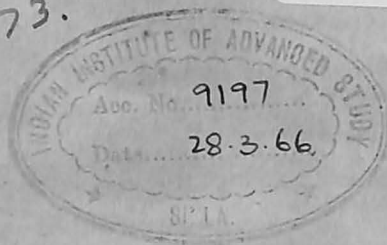
મૂલ્યમ્ ૦-૮-૦

વલ્લભાવ્દાઃ ૪૪૬

* આ ગ્રન્થ માટે ભગવદ્ધર્મપરાયણ હરિગોવિન્દાસ છગનલાલન । દ્રસ્તીઓ, રા. છોટાલાલ રણછોડાસ, રા. ગોવર્ધનદાસ ભગવાનદાસ, રા. ખલદેવદાસ હરિવલ્લભ, રા. ભીખાભાઈ કુર્લભદાસ એ મંડલે કેટલીક પિત્તળ રોપા શ્રીગોસ્વામિશ્રીરણછોડલાલજી મહારાજના ચરણકમલમાં અર્પા છે. તેથી આવા અમૂલ્ય ગ્રન્થનું મુદ્રણ થયું. તે માટે તેઓ ધન્યવાદાઈ છે.

73.

27/12

‘गुजराती पत्राविपतीच्छारामात्मजमणिलालस्य
‘गुजराती न्यूस’ सुद्रणयन्त्रालये सुद्रयित्वा प्राकाश्यं नीतः।
(बैंक-हाउस लेन, फोर्वस स्ट्रीट फोर्ट-मुंबई.)

S
181.4844
V24 A

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

श्रीमद्वोस्वामिकुलभूषणश्रीजीवनेशाचार्यात्मज-
श्रीरणछोडलालमहाराजचरणाः ।
(प्रा० मार्गशीर्ष कृ० ७)

श्रीजीवनेशप्रमुपादरक्तैः सेवारतैः श्रीरणछोडलालैः ।
विद्यानुरागात् प्रकटीकृतो यैरन्तःप्रबोधश्च सलब्धटीकः ॥ १ ॥
(शास्त्रिचीमनलालः)

श्रीकृष्णः

श्रीमद्बलभाचार्यचरणविरचितान्तःकरणप्रबोधः ।

अन्तःकरण मद्वाक्यं सावधानतया शृणु ।
कृष्णात्परं नास्ति दैवं वस्तुतो दोषवर्जितम् ॥ १ ॥
चाण्डाली चेद्राजपत्नी जाता राज्ञा च मानिता ।
कदाचिदपमानेऽपि मूलतः का क्षतिर्भवेत् ॥ २ ॥
समर्पणादहं पूर्वमुत्तमः किं सदा स्थितः ।
का ममाधमता भाव्या पश्चात्तापो यतो भवेत् ॥ ३ ॥
सत्यसङ्कल्पतो विष्णुर्नान्यथा तु करिष्यति ।
आज्ञैव कार्या सततं स्वाभिद्रोहोऽन्यथा भवेत् ॥ ४ ॥
सेवकस्य तु धर्मोऽयं स्वामी स्वस्य करिष्यति ।
आज्ञा पूर्वं तु या जाता गङ्गासागरसङ्गमे ॥ ५ ॥
याऽपि पश्चान्मधुवने न कृतं तद्द्वयं मया ।
देहदेशपरित्यागस्तृतीयो लोकगोचरः ॥ ६ ॥
पश्चात्तापः कथं तत्र सेवकोऽहं न चान्यथा ।
लौकिकप्रभुवत्कृष्णो न द्रष्टव्यः कदाचन ॥ ७ ॥
सर्वं समर्पितं भक्त्या कृतार्थोऽसि सुखी भव ।
प्रौढाऽपि दुहिता यद्वत्स्नेहान्न प्रेष्यते वरे ॥ ८ ॥
तथा देहे न कर्तव्यं वरस्तुष्यति नान्यथा ।
लोकवच्चेत्स्थितिर्मे स्यात्किं स्यादिति विचारय ॥ ९ ॥
अशक्ये हरिरेवास्ति मोहं मा गाः कथञ्चन ।
इति श्रीकृष्णदासस्य बलभस्य हितं वचः ॥ १० ॥
चित्तं प्रति यदाकर्ण्य भक्तो निश्चिन्ततां व्रजेत् ॥ ११ ॥
इति श्रीमद्बलभाचार्यविरचितोऽन्तःकरणप्रबोधः सम्पूर्णः ।

॥ श्रीवल्लभः ॥

॥ अन्तःकरणप्रबोधभावार्थ ॥

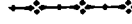

गजद

हुइय तुं वाइय जे भारां, परम सावधपणु सुणुजे;
नथी श्रीकृष्णुथी भीजे, पूर्ण निर्दोष हैवज ते. १
थतां धरुछा नृपति केरी, करी यांडाखिने पत्नी;
कहा अपमानमां आवी, तथापि राजनी रत्नि. २
अरे सर्वांपणु पडेलां, हुतो नहि श्रेष्ठ अधिकारी;
अधमता पूर्वनी स्मरतां, विमासणु कयां रडे भारी. ३
सत्य संकटिप स्वामी ते, निजेतुं हित करता छे;
अेउनी आज्ञा पाणतां, अधा अपराध हुरता छे. ४
धर्म छे अेज सेवकनो, स्वामीआज्ञा विषे रेवुं;
प्रभुने लोक सम लेणी, नहि अपराध पणु सहवुं. ५
हेड ने देश तजवानी, पणी ना आज्ञा थई ते;
विना चिन्ता स्विकारी छे, त्रील संन्यासनी दई ते. ६
थई प्रौढ ज छतां पुत्री, वणावे ना पति पासे;
रीजे ना अेहुनो स्वामी, रडेतो नित्य उदासे. ७
शरीरथी सेवजे प्रभुने, गति लौकिक नव थाअे;
हुरि हुरता अने करता, अशक्ये सर्व उपाये. ८
थवा निश्चित आ मार्ग, वचन वल्ललतणुं जणुं;
करणुमां जे जने धार्या, थया कृतार्थ ते मानो. ९
कहा नव बिनता लेणो, वल्लल कृष्ण अेक स्वरूप;
अेवोने काज हेभाअ्या, दासना धर्म आ तद्वरूप. १०
गजदमां ग्रंथ आ गातां, मजेनो दुर्प आवे छे;
रसिक रस प्रेममयपीतां, अवर नहि व्यास लावे छे. ११

लेखक-साधुदास छगनदास मुज्याल

ઉ દા હા ર.

અન્તઃકરણપ્રબોધ ગ્રન્થ પ્રકટ કરતાં અમેને સહજ આનંદ સ્પુરે છે. આ ગ્રન્થ શ્રીસુબોધિન્યાદિ આલેખાયા પછી પરિણિત અવસ્થામાં લખાયેલ હોવાથી માર્ગર્થ મૂર્ધન્ય સિદ્ધાન્તનું સિદ્ધાવલોકન કર્યું છે. તેથી શ્રીમહાપ્રભુજીનું પ્રભુસહ સાનુભાવતાનું પ્રદર્શન અને ઐતિહાસિક પ્રકાશનો લાભ આ ગ્રન્થદ્વારા ઉપલબ્ધ થાય છે."

અન્તઃકરણના મન, ચિત્ત એમ સામાન્ય પર્યાયો ટીકાકારોએ સ્વીકાર્યા છે. મન વિગેરેનું સ્થાન હૃદય ગોલક હોવાથી હૃદયવાચક અન્તઃકરણ શબ્દનો અત્ર પ્રયોગ છે. શ્રીપુરુષોત્તમજી કહે છે કે—મનને વશ કરે તે દેવનો દેવ જાણવો. આ પ્રમાણાનુસાર મનને જ સાધવા માટે અન્તઃકરણપ્રબોધ છે. મનનું સ્વરૂપલક્ષણ—સંકલ્પવિકલ્પાત્મક મનઃ । કાર્યલક્ષણ કામજનકત્વં માઃ । આ બંને લક્ષણ આધ્યાત્મિક થયાં. 'અધિદેવિક લક્ષણ તો 'અનિષ્ઠાત્રિમાવધ્યાનત્વત્' છે. આધિ-ભૌતિક લક્ષણ યોગિમિઃ જ્ઞાનેઃ સંરખ્યત્વત્ । મનનું આણુ પરિમાણ છે. ચન્દ્ર દેવતા છે. કામઃ સદ્ગત્ત્વઃ વિચિત્રિત્ત્વા શ્રદ્ધાશ્રદ્ધા વિગેરે મનના ગુણ છે. તેથી તે ચિન્તા કરે એ સ્વાભાવિક છે.

વસ્તુતસ્તુ સેવકને ચિન્તારહિત કરી સેવકની સેવા આધિદેવિકા બને એજ મુખ્યાશય આ ગ્રન્થનો છે. આ આશયને સ્વઅન્તઃકરણના વ્યપદેશથી ભક્તાન્તઃકરણને જ શ્રીમહાપ્રભુજી ઉપદેશે છે. અન્તઃકરણે ભગવાનની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કર્યું, દેહ અને દેશત્યાગની આજ્ઞા ન પાળી તેથી અપરાધી થયું. તેને ઉપદેશ આપવો જ જોઈએ. શ્રીગોપીજનોએ ભગવદાજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કર્યું હતું. શ્રીમહાપ્રભુજીએ દેહદેશત્યાગ કરવાની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કર્યું; તો સેવક પણ કરશે. આવી રીતે ભગવદાજ્ઞાને ઉલ્લંઘન કરવાની પ્રથા માર્ગમાં ચાલુ થવાના ભયથી અન્તઃકરણપ્રબોધ ગ્રન્થનો પ્રાદુર્ભાવ થયો, એમ કહેવું જરાય અતિશયોક્તિ ભરેલું નથી. આ વાત સેવકને સમજાવવા શ્રીકૃષ્ણની ઉત્કૃષ્ટતા સાધવા શ્રીકૃષ્ણથી પર કોઈ ઉત્તમ દેવ નથી, એમ સાબીત કર્યું છે. શ્રી પુરુષોત્તમજી કહે છે કે—શ્રીકૃષ્ણથી દેવ એટલે દેવીનો સમૂહ ગોપીજનો—પર—એટલે ઉત્કૃષ્ટ નથી ભિન્ન નથી, માટે તેમનો દાખલો લઈ આજ્ઞાભંગ ન કરવો. સામાન્ય રીતે ટીકાકારો આજ્ઞાના વિષયો આ પ્રમાણે આલેખે છે.

૧ નિત્યલીલામાં—ભાગવતાર્થ પ્રકટ કરવાને માટે ભૂતલપર પ્રકટ થવાની આજ્ઞા,

૨ પરદેશમાં—વિયોગ ન સહી શકવાથી ત્રણ સ્કન્ધ પછી દશમસ્કન્ધ વિવરણ કરવાની આજ્ઞા.

૩ ગંગાસાગરમાં—દેહત્યાગની આજ્ઞા.

૪ મથુરામાં—દેશત્યાગ કરવાની.

૫ લોકગૌરવ આજ્ઞાના બે અર્થ છે—સંન્યાસ કરવાની અથવા લોકોદ્ધાર કરવાની.

(આ આજ્ઞા પાળી.)

આ આજ્ઞામાં દેહદેશપરિત્યાગની આજ્ઞા ન પાળી એ સામાન્ય મૂલ હેતુ છે. આજ્ઞા પાલન નથી થયું. એવું કહેવું એના કરતાં આજ્ઞાનું પાલન થયું છે એવું મર્મ જો શ્રીમહાપ્રભુજીના—શબ્દમાં નિકળતું જ હોય તો સુરમ્ય ગણાય એવા આશયથી શ્રીપુરુષોત્તમજી દિદ્ ઉપચયાર્થ લઈ અને દિશ્ઞ અતિસર્ગ્ગત દાનાર્થ લઈ એવો અર્થ કરે છે કે, ગ્રન્થ બાહુલ્ય અને ઉપદેશદાનાદિનો ત્યાગ કરો, એવી ભગવદાજ્ઞા થઈ, તે આજ્ઞાનું પાલન થઈ જ ગયું છે. કારણ કે સ્કન્ધમટીકાતિરોધાન, સ્કન્ધક્રમ વ્યાખ્યાનો ત્યાગ, દશમસ્કન્ધવિવરણાનન્તર શ્રીમહાપ્રભુજીના લેખક માધવભટ્ટ કાશ્મિરીને આણુ વાગ્યું અને ગ્રન્થબાહુલ્યમાં વિદ્વ આગ્યું, વિગેરે કાર્યોથી ગ્રન્થબાહુલ્ય અને દાન ઉભય બંધ પણાં અને આજ્ઞાનું પાલન થયું છે.

આધુનિક ડેટલાક અત્ર શ્રીકૃષ્ણદાસસ્ય વલ્લભસ્ય આ શબ્દમાં શ્રીમહાપ્રભુજી શ્રીકૃષ્ણના દાસ હતા પરંતુ કૃષ્ણ કે-આચાર્યનો દાવો કરતા ન હતા. એમ કહી દીનતાદ્યોતક દાસ શબ્દોનો ગેરઉપયોગ કરે છે. શ્રીમહાપ્રભુજી પોતાને દાસ કહે છે, તેનો કહેવો સુંદર આશય છે તે જોવા શ્રમ લેશે. શ્રીમહાપ્રભુજી તો પોતાને દાસ કહે છે તો સાક્ષાત્ શ્રીકૃષ્ણ કેમ કહેવાય ?

નન્દ દાસત્વકૃષ્ણત્વે વિરુદ્ધે ભવતઃ કથમ્ ।

एवं हि संशये कार्या सद्भिरेवं समाहितिः ।

एवं हि भगवान् कृष्णो रसात्मा यत्र यादृशः ।

रसात्मत्वात् तदास्यं च मन्तव्यं तादृशं पुनः ।

અતો દાસ્યરસાર્થાય પ્રાદુર્ભૂતં તદાત્મના । સ્વીયૈદન્યભાવનિરૂપકમ્ । (શ્રીગોકુલનાથજી) પુષ્ટિમાગાયકલ્પદાસ્યં પ્રાસસ્ય વિગેરે અનેક વચનોથી સિદ્ધ જ છે કે રસરૂપ લગવાને દાસ્ય સેવા રસથી ભરેલા શ્રીમહાપ્રભુજીને પ્રકટ કર્યા તેથી આ દાસ્યસેવારસ શ્રીમહાપ્રભુજીમાં હોવાથી જ તે સાક્ષાત્ શ્રીકૃષ્ણ અથવા આચાર્યપદભૂષણ છે.

સુદમ ટીકાના તિરોધાન થવાની વાત શ્રીપુરુષોત્તમજી જ કહે છે. શ્રીવજરાયજીની ટીકામાં પણ આપ જ સ્વહસ્તાક્ષરથી શોધે છે. સુદમટીકાનું તિરોધાન શ્રીજીસાધજીના વખતમાં પરસ્પર વૈમનસ્યના કારણથી થયું છે પરંતુ આ પ્રભુની ઇચ્છાધીન માનનાર સેવકને તો શ્રીપુરુષોત્તમજીએ કહ્યું તે જ માનવું યોગ્ય છે કે પ્રભુની અતિરહસ્યોદ્ઘાટન કરાવા ઇચ્છા ન હતી, માટે તિરોધાન થયું. પરંતુ શ્રીગુણોધિનીજી તો સમ્પૂર્ણ લખાયાં નથી એ વાત નિર્વિવાદ છે. શ્રીગોકુલનાથજી શ્રીમહાપ્રભુજીના નિકટ પ્રકટેલા છે. આ સ્કન્ધક્રમભાગ કરવાનું વૃત્તાન્ત તેમને મળ્યું છે અને તે પોતાની ટીકામાં લખે છે.

શ્રીપુરુષોત્તમચરણે ‘આજ્ઞા પૂર્વંતુ યા જાતા’ શ્લોક ઉપર એક સ્વતંત્ર લેખ સ્વહસ્તાક્ષરથી જ લખ્યો છે, અન્ય કોઈ પ્રતિમાં નથી. આ લેખ ચાલુ જ ગ્રંથમાં તેજ શ્લોક નીચે મુક્યો છે. આ સ્વતંત્ર લેખ શ્રીપુરુષોત્તમજીએ ગ્રંથ કર્યા પછી ડેટલાક સમય વિસ્તાર્યાદ લખ્યો હોય તેમ જણાય છે. મૂલ ગ્રંથમાં એ આજ્ઞા ન પાળવાનું કારણ “તદકરણે બીજન્તુ નાભિમાનો ન વા જાણવિરોધઃ કિન્તુ શ્રીભાગવતાર્થપ્રકટનાર્યાજ્ઞાકાર્યસમ્પત્તિરેવ” લખે છે. અને સ્વતંત્રમાં તત્કાલે સર્વે જાણસ ન સ્યાત્, તેન ચ સ્વાઙ્ગીકૃતાનામનુદ્ધારઃ યાત્, તેન ચોભયાય (સ્વસ્ય ભગવતશ્ચ) કરુણત્વં ન સ્યાત્ આવી રીતે બંને આજ્ઞા ન પાળવાનું કારણ સરખું જ છે. પરન્તુ તૃતીયાજ્ઞામાં ભેદ પડે છે. મૂલ ટીકામાં લોકગોચર પદનો અર્થ સંન્યાસ કરે છે અને સ્વતંત્ર લેખમાં લોકગોચરનો અર્થ લોકપ્રસિદ્ધ સર્વોદ્ધાર કરવાની આજ્ઞા, (જે નિલસીલામાં શ્રીમહાપ્રભુજીને શ્રીકાકુરજીએ કહી હતી તે સર્વોદ્ધાર) અર્થ કરે છે. એમ સ્વતંત્રમાં ત્રણ આજ્ઞાનો પણ ભેદ પડ્યો. તેથી અમુક સમય પછી આપનો વિચાર ઉદ્ભવ્યો તે સ્વતંત્રરૂપે લખાયો હોય એમ લાગે છે. યદ્યપિ ટીકાના અક્ષરો એક સમયે લખાયા હોય એમ જણાય છે. સાદી અક્ષરનો મરોઢ વિગેરે જોતાં એકજ સમયે આ ગ્રંથ સાથે આ સ્વતંત્ર લખાયો હશે એમ અનુમાન થાય છે પરન્તુ ગ્રંથનું વિવરણ પૂર્ણ થયા બાદ લખ્યો અને આજ્ઞાપૂર્વંતુ શ્લોકનો વિકલ્પે દ્વિતીયાશય દર્શાવવાનો હેતુ શ્રીપુરુષોત્તમચરણનો હોવો જોઈએ એમ સ્પષ્ટ છે.

આખા ગ્રંથનો સાર શ્રીપુરુષોત્તમજીની ટીકાના અનુવાદના અંતિમ ભાગમાં છે. માટે પુનઃ લખતા નથી.

શાસ્ત્રી ચીમનલાલ. ‘સાહિત્યભૂષણ’ ‘શુદ્ધાદ્વિતરત્ન’

મુદ્રણપરિચાયક.

આ ગ્રન્થમાં અનેક પ્રતિ સમ્પાદન કરી છે. મારા સહભાગ્યે શુદ્ધ અને પ્રાચીન પ્રતિ પ્રત્યેક ટીકાની હસ્તગત થઈ ગઈ, તેમાં શ્રીવજ્રનાયજની ટીકા તો શ્રીવજ્રત્નલાલજી મહારાજ તરફથી ઉપલબ્ધ થઈ તે શ્રીપુરુષોત્તમજીએ સ્વહસ્તાક્ષરથી શોધિતવર્ધિત હોવાથી એક પ્રતિએજ મુદ્રણકાર્યસમ્પૂર્તિ કરી. શ્રીપુરુષોત્તમજીની ટીકા તો નિજહસ્તાક્ષરથી જ આલેખેલી છે. તેથી અન્ય પ્રતિના સહભાવે પણ તેનાથી જ કાર્યસંસિદ્ધ થયું. મને અન્ય પ્રતિ જોડે સંવાદિત કરતાં સમજાયું કે મૂલ લેખક પછી અત્યારે સો યસો વર્ષની અંદર અવતરણ કરનારા અતીવ અશુદ્ધ કરી દે છે. શ્રીહરિરાયજીની પ્રતિ માટે હું સંકાયાતો હતો પરંતુ મહાશય તેલીવાલા તરફથી પંડિતવર્ધ ગદુલાલાજીની સંસ્થાની એક નાજીક પ્રતિ ઉપસ્થિત થઈ કે જે શુદ્ધ અને પ્રાચીન હતી. સંતોષકારક હતી,

હવે પ્રત્યેક ટીકાની ખંડશઃ ગણના કરીએ.

(૧) શ્રીગોકુલનાથચરણની ટીકા-

પોરબંદર-શ્રીજીવનેશાયાર્થપુસ્તકાલયની	...	...	...	...	પ્રતિ. ૨
કોટા-શ્રીછોટામથુરેશજીની શ્રીરણછોડલાલજીમહારાજદ્વારા	...	...	...	...	પ્રતિ. ૩
સુરત-શ્રીવજ્રત્નલાલજીમહારાજદ્વારા	...	...	...	...	પ્રતિ. ૧
મુંબઈ-શ્રીગોકુલનાથજીમહારાજદ્વારા	...	...	...	...	પ્રતિ. ૨
મુંબઈ-શ્રીગદુલાલાજીની સંસ્થા. શ્રીયુત તેલીવાલાદ્વારા	...	...	...	...	પ્રતિ. ૧

(૨) શ્રીરધુનાથચરણની ટીકા-

જુનાગઢ-શ્રીગોકુલનાથજીમહારાજદ્વારા	...	...	...	...	પ્રતિ. ૧
સુરત-શ્રીવજ્રત્નલાલજીમહારાજદ્વારા	...	...	...	...	પ્રતિ. ૧
મુંબઈ-શ્રીમગ્નલાલજીમહારાજદ્વારા	...	...	...	...	પ્રતિ. ૧

(૩) શ્રીહરિરાયચરણની ટીકા-

પોરબંદર-શ્રીરણછોડલાલજીમહારાજદ્વારા	...	...	...	...	પ્રતિ-૧
મુંબઈ-મહાશય મૂલચન્દ્ર તેલીવાળાદ્વારા	...	...	...	...	પ્રતિ-૧
પોરબંદર-સુરદાસજી દામોદાસ ભગવદીયદ્વારા	...	...	...	...	પ્રતિ-૧

(૪) શ્રીવજ્રનાથચરણની ટીકા-

સુરત-શ્રીવજ્રત્નલાલજીમહારાજદ્વારા	...	...	...	...	પ્રતિ-૧
-----------------------------------	-----	-----	-----	-----	---------

શ્રીપુરુષોત્તમજી મહારાજે સ્વહસ્તાક્ષરથી શોધિત વર્ધિત હોવાથી આ એક જ પ્રતિએ સમ્પૂર્ણ મુદ્રણ કાર્ય યથાયોગ્ય સિદ્ધ થયું. આ ટીકાની અન્યપ્રતિ અનેક સ્થલે શોધવા છતાં ઉપલબ્ધ થતી નથી, જે ભાગ શ્રીપુરુષોત્તમજી મહારાજે સ્વહસ્તાક્ષરથી સમ્પૂર્ણ કર્યો છે તે ભાગ અમે () કાઉસમાં મુક્યો છે. અને જે સ્થલે ત્રણ ચાર અક્ષર જેટલો ભાગ ખંડિત થયેલ છે. વધારે ખંડિત થયો નથી તે ભાગ.....ચિન્હથી જણાવ્યો છે.

(૫) શ્રીપુરુષોત્તમચરણની ટીકા

સુરત-શ્રીવજ્રત્નલાલજી મહારાજદ્વારા	...	...	...	...	પ્રતિ-૧
------------------------------------	-----	-----	-----	-----	---------

(આજ પ્રતિ નિજહસ્તાક્ષરની છે.)

કાટા-હોટામથુરેશજીની શ્રીરણજીડલાલજીદ્વારા પ્રતિ-૧

પોરબંદર-શ્રીરણજીડલાલજીદ્વારા પ્રતિ-૧

(ક) સ્વતંત્ર લેખ-શ્રીપુરુષોત્તમજી મહારાજે સ્વહસ્તાક્ષરથી નિજ પ્રતિમાં આલેખ્યો છે.

ઉપર મુજબ અનેક શુદ્ધ પ્રતિથી આ ગ્રંથ સંશોધન આ દાસે કર્યું છે, જીવની અણુતા અને જીવસામર્થ્યાનુસાર શક્ય આયાસ કર્યો છે, પરંતુ અત્રાશુદ્ધિ દ્રષ્ટર થાય તો શોધિત વાચન કરવા વિનંતિ કરું છું.

શ્રીમદ્ગોસ્વામિવર્ય શ્રીરણજીડલાલજી મહારાજે ફક્ત સાર્થ વર્ષમાં પાંચ સાત ગ્રંથો બહાર પાડ્યા, શ્રીરણજીડલાલજીમહારાજ નિજ પિતૃચરણના સ્મારક ઉપરાંત પણ સાંપ્રદાયિક સાહિત્ય માટે ઘણી જ ઉત્કંઠા રાખે છે. શ્રીસુમોધિનીજીનું પાંચ ટીકા સહિત મુદ્રણ કરાવાને મહત્કાર્યારંભ પણ આપે શ્રીગોકુલથી તાર કરી કરાવ્યો. આ સર્વ વિદ્યાનુરાગ જ સૂચવે છે. આથી આખા સમ્પ્રદાયમાં આપને માટે સમ્પ્રદાયના મુખ્ય હિતેચ્છુ તરીખે પ્રત્યેક અગ્રગણ્ય વ્યક્તિની દૃષ્ટિ આપની તરફ આકર્ષાઈ છે કે આપશ્રી જીવનેશપ્રભુવત્ સમ્પ્રદાય-સંરક્ષણ અને સાહિત્યોદ્ધાર કરશેજ.

પૂર્વોક્ત સર્વ સાહિત્યસમર્પક શ્રીરણજીડલાલજી મહારાજ, શ્રીગોકુલનાથજી મહારાજ શ્રીચન્દ્રતનલાલજી મહારાજ, અને શ્રીમગ્નલાલજી મહારાજે ગ્રંથ સાહિત્યપ્રદાનદ્વારા અતીવ ઉપકાર કર્યો છે. ભગચંદ્રાત્રનિષ્ણાત મગ્નલાલ શાસ્ત્રીજીએ મને આ ગ્રંથાર્થ સૂચનાદિ દ્વારા સાહાય્ય વિતર્યું છે. તેમને પ્રત્યેક શુભ પ્રવૃત્તિમાં આભારી સદા છું, શ્રીયુત સમ્પ્રદાયજ તેલીવાલા મૂલચન્દ્રભાઈએ આ પોડશગ્રંથની સીરીઝ શ્રીજીવનેશપ્રભુના સાહાય્યથી આરંભી તેમાં હવે શ્રીયમુનાજીક બાલભોધ, શ્રીકૃષ્ણાત્રય, અને વિવેકધૈર્યાત્રય ચાર ગ્રંથ અવશિષ્ટ રહ્યા. મુક્તકંઠે કહેવું જોઈએ કે આ સીરીઝ પૈકી કેટલાક ગ્રંથો અમે મુદ્રિત કરીશું પરંતુ પોડશો-દ્ધારનું માન્ય તો શ્રીજીવનેશપ્રભુદ્વારા તેલીવાલાને જ ઘંટે છે. મુંબાઈમાં શ્રીઅનિરુદ્ધાચાર્યજી મહારાજે પોતાના પંડિતજી ભાઉશાસ્ત્રીજીને ગ્રંથસંવાદિત કરવા આજ્ઞા અર્પી તેથી આપ-શ્રીને પણ ઋણી છું. દામોદરદાસ સુરદાસ ભગવદીયની એક ટીકા શ્રીહરિરાયજીની મળી હતી. આ રીતે સાહિત્યને ઉદ્ધાર કરવામાં વિના વિલંબે સાહાય્ય ગ્રંથદાન ચાલુ રહે, એમ સર્વને પ્રભુ પ્રેરે, એ વિનંતિ કરી વિરમું છું.

શાસ્ત્રી ચીમનલાલ હરિશંકર

‘સાહિત્યભૂષણ’ શુદ્ધાદ્વૈતરત્ન

શ્રીકૃષ્ણાય નમઃ ।
 શ્રીગોપીજનવલ્લભાય નમઃ ।
 શ્રીમદાચાર્યચરણકમલેભ્યો નમઃ ।
શ્રીમદ્વેશ્વાનરાવતારશ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યચરણવિરચિત
અન્તઃકરણપ્રબોધ

દશાદિગન્તવિજયો, શ્રીગોંશ્રીપુરુષોત્તમચરણવિરચિતવિવરણાનુવાદ

જનુત્સ્વભાવદોષોત્પન્નચિન્તાકુલાન્ ત્વકાન્ ।

અવન્તઃ શ્રીમદાચાર્યાઃ સન્તુ મત્સ્વાન્તગોચરાઃ ॥ ૧ ॥

પ્રાણી સ્વભાવ દોષોથી; અપરાધો કરે અતિ,
 જે અપરાધી જીવોની; ચિન્તાવ્યાકુલ છે મતિ. ૧
 ચિન્તાથી સ્વીયની રક્ષા; કરે શ્રીવલ્લભપ્રભુ,
 વસીને હૃદયે મહારા આપો દર્શન તે વિભુ. ૨

શ્રીમદાચાર્યચરણે ઉપદેશોલી સેવા નિર્દોષ છે. બ્રહ્મસમ્બન્ધપૂર્વક સેવા કરનારને બ્રહ્મસમ્બન્ધથી જ દેહજીવના સર્વ દોષો દૂર થવાથી બાધક થતા નથી, અને બ્રહ્મસમ્બન્ધ કર્યા પછી પ્રભુને નિવેદન કરી સર્વ વસ્તુનો ઉપ-યોગ કરનાર વૈષ્ણવને દોષનો સંસર્ગ થતો નથી, આવી રીતે નિર્દોષ સેવાને આધિદૈવિકી એટલે ઉત્તમોત્તમ બનાવવા માટે ચિન્તા દૂર કરવી જોઈએ. આ ચિન્તા દૂર કરવાનો ઉપાય ‘નવરતન’ નામના ગ્રંથમાં શ્રીમદાચાર્યચરણે કહ્યો છે, તે સુજળ ચિન્તા દૂર કરી ઉદ્વેગ નામના પ્રતિબંધને નિવૃત્ત કરીને સેવા કરવાથી જરૂર ભગવત્પ્રાકટ્ય થાય અને પ્રભુ પણ અનુભાવ દશવિજ. (આ વખતે ભક્તની મહોટાઈનો પાર રહેતો નથી.) પરન્તુ આ ભક્તના હૃદયે પૂર્વજન્મના દોષો જોર કરી બેસે તો આ હલકા પાત્રમાં મહતી ભગવત્કૃપા ન માતાં મહોટાઈતું અભિમાન થઈ જાય, અને મહોટાઈના અભિમાનના આવેશમાં પ્રભુની આજ્ઞાનો પણ ભંગ કરે. અપરાધી બને, અને (પરિણામે) ભગવાનની અકૃપાને પાત્ર થાય. અપરાધી જીવને પશ્ચાત્તાપ થાય. ચિન્તોદ્વેગ થતાં જે સેવા કરાતી હોય અને જે સેવા કરવાની છે, તે ઉત્તમોત્તમ (આધિદૈવિકી) ન જ થાય. જે કે *‘મારી સેવાનો આરંભ કર્યા પછી હે ઉદ્ભવ, જરા પણ નાશ થતો નથી.’ એ ભગવદ્દાસા સુજળ આ નિત્ય કરાતી સેવાનો નાશ તો ન થાય, પરન્તુ અપરાધથી પશ્ચાત્તાપ થાય પશ્ચાત્તાપથી ચિન્તા થતાં કરાતી સેવા અને કરવાની સેવા આધિદૈવિકી (ઉત્તમોત્તમ) તો ન જ થાય, અને સેવાફલ ગ્રંથમાં કહેલું ફલ પણ ન મળે, જીવને આવો ઉદ્વેગપ્રતિબંધ ન આવે તે હેતુથી આ ગ્રંથમાં વિચારાત્મક સાધનનો ઉપદેશ

* ન જ્યોત્ષ્ણકમે દ્વંસો મદ્મર્સ્યોદ્ભવાન્વપિ । મયા વ્યવસિતઃ સમ્યક્ નિર્ગુણત્વાદનાશિષઃ ॥ ૧૧-૨૯-૨૦ ॥

હે ઉદ્ભવ ! મારા નિષ્કામ ધર્મનો આરંભ કર્યા પછી જરા પણ તેનો નાશ થતો નથી. નિર્ગુણ-પણથી મેં જ આ ધર્મને નિશ્ચિત કર્યો છે.

આપવામાં આવે છે. ઉપદેશમાં સ્વકીય ભક્તોના વિશ્વાસમાટે શ્રીમદ્વાચાર્યચરણ આજ્ઞાત્રય-રૂપી સ્વવૃત્તાન્ત પણ કથે છે.

મન જ દુષ્ટવૃત્તિ ઉત્પન્ન કરનારું હોવાથી તે મનને સાધવાની આવશ્યકતા છે.

કારણ કે મન માટે ભિક્ષુગીતામાં કહે છે કે—“ઇન્દ્રિયો દેવો અને

મનની દુષ્ટતા તેના અધિષ્ઠાતા દેવતા, સર્વ મનને જ વશ છે, મન કોઇને વશ નથી.

યોગીને પણ ભયંકર લાગતો મનરૂપી દેવ બલવાનમાં પણ બલવત્તર છે, તેને જે વશ કરે તે દેવનો દેવ બાણુવો.*

માટે મનને સાવધાન કરવાનો નિશ્ચય કરી સ્વકીય ભક્તોના અન્તઃકરણને જ ઉદ્દેશી આ ઉપદેશ આપે છે.

અન્તઃકરણ મદ્વાક્યં સાવધાનતયા શૃણુ ।

કૃષ્ણાત્ પરં નાસ્તિ દૈવં વસ્તુતો દોષવર્જિતમ્ ॥ ૧ ॥

અન્વચાર્ય—જે અન્તઃકરણ? હે અન્તઃકરણ મદ્વાક્યમ્, (આમ એવા) મારું વાક્ય, સાવધાનતયા, સાવધાનતા રાખીને શૃણુ, સાંભળ, વસ્તુતઃ, ખરેખર દોષવર્જિતમ્, લોકવેદોક્ત દોષરહિત એવું, દેવમ્ દેવીઓ-ગોપીજનો-નો સમૂહ કૃષ્ણાત્, કૃષ્ણથી પરમ્, ભિન્ન અથવા ઉત્કૃષ્ટ નથી.

† ભાવાર્થ—હે અન્તઃકરણ! આપ્તતમ એવા મારું આચાર્યનું વાક્ય સાવધાનતા રાખી સાંભળ, વસ્તુતસ્તુ સર્વ લોકવેદોક્ત દોષ રહિત દેવીનો-ગોપીજનોનો-સમૂહ શ્રીકૃષ્ણથી બુદ્ધો નથી, તેમ ઉત્કૃષ્ટ નથી.

* ઇન્દ્રિય, દેવો, અને તેના અધિષ્ઠાતા મનને જ વશ છે, મન કોઇને વશ નથી, યોગીને પણ ભયંકર, એવા મનરૂપી દેવ સહસ્ર: સહીયાન્-બલવાનમાં પણ બલવત્તર-છે. તેને જે વશ કરે તે દેવનો દેવ બાણુવો. † આ અર્થ શ્રીપુરુષોત્તમજીની શિકાને આધારે છે. અન્ય શિકાકારોનો અર્થ સામાન્યતઃ આ છે. ‘શ્રીકૃષ્ણથી પર બીજું કોપરહિત દેવ-પરમ છટ દેવ-નથી.’

નાયં જનો મે સુલુદુઃસહેતુર્ન દેવતાત્મા પ્રદર્શનકાલાઃ ।

મનઃ પરં કારણમામનન્તિ સંસારચક્ત્તં પરિવર્તયેયત્ ॥ ૧૧-૨૩-૪૩ ॥

મનો ગુણાન્ વૈ સૃજતે બલીયસ્તતથ કર્માણિ વિલક્ષણાનિ ।

શૃંગ્લાનિ કૃષ્ણાન્યથ લોહિતાનિ તેભ્યઃ સ્વર્ણાઃ સુતયો ભવન્તિ ॥ ૧૧-૨૩-૪૪ ॥

બનીહ આત્મા મનસા સમીહતા હિરણ્મયો મત્સ્ય ઉદ્વિષ્ટે ।

મનઃ સ્વલિપ્તં પરિચ્છેદ્ય કામાન્ જુષન્ નિષદ્ધો ગુણસંગતોસૌ ॥ ૧૧-૨૩-૪૫ ॥

દાનં સ્વધર્મો નિયમો યમથ શ્રુતં ચ કર્માણિ ચ સદ્વ્રતાનિ ।

સંવં મનોનિપ્રહલ્લક્ષણાન્તાઃ પરો દિ યોગો મનસઃ સમાધિઃ ॥ ૧૧-૨૩-૪૬ ॥

સમાહિતં યસ્ય મનઃ પ્રજ્ઞાન્તં દાનાદિમિઃ કિં વદ તસ્ય કૃત્યમ્ ।

અસંયતં યસ્ય મનો વિનયસ્યદાનાદિમિથેદપરં કિમેભિઃ ॥ ૧૧-૨૩-૪૭ ॥

* મનો વશેન્યે છમ્બં સ્મ દેવા મનસ્તુ નાન્યસ્ય વશં સમેતિ ।

મીષ્મો દિ દેવઃ સહસઃ સહીયાન્ યુજ્ઞાહ્વેતં સ દિ દેવદેવઃ ॥ ૧૧-૨૩-૪૮ ॥

શ્રુતિઃ—“ મનસો વશે સર્વમિદં જમૂઽ નાન્યસ્ય મનો વશમન્વિચાય ।

મીષ્મો દિ દેવઃ સહસઃ સહીયાન્ ”

અનંતઃકરણ ભક્તનું કે શ્રીમહાપ્રભુજીનું ?

વિવેચન-આ સ્થલે અનંતઃકરણ શબ્દથી શ્રીમહાપ્રભુજીનું અનંતઃકરણ સમજાય અને ભક્તોનું પણ સમજાય, પરંતુ અનંતમાં ‘આ વાક્ય સાંભળી ભક્તો નિશ્ચિન્ત રહેવું’ એ વાક્યથી ભક્તને ઉદ્દેશી ફલ કહેવું હોવાથી આ ગ્રંથ ભક્તાર્થ જ શ્રીમહાચાર્યચરણે રચેલો છે, એમ નિશ્ચય થતાં, અત્ર ભક્તના જ અનંતઃકરણને બોધ આપવાનો ઉદ્દેશ સિદ્ધ થાય છે. માટે સ્વીય ભક્તોનું જ અનંતઃકરણ અત્રે સમજવું અને તે જ અત્રે સ્વીકારવું ઉચિત છે.

શ્રીગોકુલનાથજીનું તો મન્તવ્ય એ છે કે; “શ્રીમહાચાર્યચરણ પોતાનું સૌભાગ્ય દર્શાવવા માટે અને સ્વીયને ભક્તિમાર્ગ દર્શાવવા માટે શ્રીમહાચાર્યચરણ પોતાના જ અનંતઃકરણને બોધ આપે છે.” અને આવું જ મન્તવ્ય અન્ય ટીકાકારોનું પણ છે.

શ્રીરઘુનાથજીનું મન્તવ્ય એ છે કે; શ્રીમહાચાર્યચરણ સ્વકીય અનંતઃકરણના વ્યપ-દેશથી (બહુનાથી) અન્ય-ભક્તોના જ અનંતઃકરણને ઉપદેશો છે.

અમોને તો આ જ રોચે છે, કે, શ્રીમહાચાર્યચરણે પોતાનું સૌભાગ્ય સુબોધિનીજના આરમ્ભમાં જ ‘અર્થ તત્ત્વ વિવેચિતુમ્’ શ્લોકમાં પોતાનું વાક્યપતિત્વ-અલૌકિક આધિદૈવિક અગ્નિપાણું દર્શાવી, અને પ્રભુની આજ્ઞાથી જ અત્ર અવતર્યા, વિગેરે સૌભાગ્યવર્ણન કર્યું છે, તેથી અધિક અત્ર ગ્રંથમાં સૌભાગ્યપ્રદર્શન કરવાની જરૂર નથી. તેમજ ભક્તિમાર્ગનો પ્રચાર કરવાને પ્રકટેલા આચાર્ય ભક્તના જ અનંતઃકરણને ઉપદેશ આપી સાધે, એ જ યોગ્ય હોવાથી અત્ર ભક્તાનંતઃકરણ લેવું.

ઇન્દ્રિયોમાં દુર્ગ્ધ્ય ! અથવા અન્ય ઇન્દ્રિયોથી દુર્ગ્ધ્ય ! અનંતઃકરણ ! તું મારું-આચાર્યનું વચન સાંભળ, કારણ કે ^૧જે પ્રભુ બહાર આચાર્યરૂપે-ગુરુ અનંતઃકરણ રૂપે-અનંતરમાં અનંત્યામિરૂપે બિરાજી ભક્તના અશુભને-વિષયવાસ-સાવધાન નાને-દૂર કરી પોતાનું સ્વરૂપ પ્રકટ કરે છે. (૧૧-૨૮-૬) આ વાક્ય મુજબ હુતાશન-વૈશ્વાનર-રૂપે સ્વગતિને પ્રકટ કરનાર અને વસ્તુતસ્તુ સાક્ષાત્ શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રરૂપ હોવાથી હું તારો આત્મતમ છું, હિતાર્થને કહેનાર છું, માટે તારું હિતકર વક્ત્ર્યમાણુ ગ્રંથરૂપ વાક્ય સાવધાનતાથી સાંભળ.

આ પ્રમાણે ભક્તના અનંતઃકરણને સન્મુખ કરી, પ્રથમ વ્રજભક્તો કરતાં ભગવાનનો ઉત્કર્ષ દર્શાવે છે. કારણ કે બ્રહ્મસંબંધ પૂર્વક સેવા કરનારને પોતે શ્રીકૃષ્ણથી વ્રજ-વ્રજભક્તના માર્ગને અનુસરનાર હોવાથી ^૨વ્રજભક્તોની માફક આ સેવા ભક્ત પર નથી કરનાર ભક્તને ભગવાન સ્વાનુભાવ દર્શાવે. અને આ ભગવદનુભાવથી ભક્તના હૃદયમાં મહોટાઇનું અભિમાન સ્પુરતાં મહોટાઇના આવેશમાં વ્રજભક્તોના ^૧ દૃષ્ટાન્તને અનુસરી ભગવદાજ્ઞાનો પણ ભૂર્જી કરી દે, તો મહતી હાનિ થાય, આવો હાનિકારક પ્રસંગ ન આવે, માટે વ્રજભક્તો કરતાં ભગવાન ઉત્કૃષ્ટ છે, એવું સમજાવે છે, વસ્તુતઃવ્રજભક્તો શ્રુતિ વિગેરે સ્વરૂપાત્મક છે, વ્રજભક્તો નિર્ગુણભક્તિમાર્ગીય

૧ યોન્તઃકરણમ્ભૂતમશ્યમં વિગુણ્ણ આચાર્યવૈત્યવપુષા સ્વગતિ વ્યવક્તિ ૧૧-૨૯-૬

૨ વ્રજભક્તોને ભગવાને શુદ્ધગમનની આજ્ઞા આપી. ને આજ્ઞાભંગ કર્યો. આજ્ઞાભંગ દ્વારા વ્રજ-ભક્તને રમણરૂપી ફલ મળ્યું, તો હું પણ ભગવદાજ્ઞાભંગ કરીશ તો મને પણ ફલ મળશે. આનું અનુકરણ છવે હાનિકારક છે.

છે, તેથી લૌકિક વૈદિક દોષરહિત છે. આવો દોષરહિત દૈવ-રાસકીડાસ્થ દેવીનો સમૂહ-વ્રજભક્તો-કૃષ્ણથી પર નથી, -કૃષ્ણથી ભિન્ન નથી, -કૃષ્ણથી ઉત્કૃષ્ટ નથી. તાપનીય શ્રુતિમાં (તેનાથી-કૃષ્ણથી-વ્રજભક્ત ભિન્ન નથી) એમ કહ્યું છે. ઉત્કર્ષ તો નિરવધિ આનન્દરૂપ ભગવાનમાં જ સર્વથા રહેલો છે. વ્રજભક્તના માર્ગમાં રહેનારા ભક્તે વ્રજભક્તના દૃષ્ટાન્તથી મ્હોટાઈમાં આવી જઈ અભિમાનાવેશમાં ભગવદ્દાજ્ઞાનો ભંગ વિગેરે કરી ભગવાનને અપ્રિય લાગે એમ ન વર્તવું. વ્રજભક્તોને પણ ભગવદ્દાજ્ઞાનો ભંગ કરવાથી આગન્તુક દોષ મદ-અહંકાર થતાં, તે મદમાનને ઉતારવા વ્રજભક્તો પાસેથી પ્રભુ તિરોભૂત થયા હતા. એવું રાસપંચાધ્યાયીમાં છે. માટે ભક્તે વ્રજભક્તોનું અનુકરણ કરી ભગવદ્દાજ્ઞાનો ભંગ ન કરવો.

આ શ્લોકમાં ભાવનાર્થક ક્રિયાપદ નથી. તેથી આ વાક્યને ક્રિયાપદની જરૂર છે, અત્ર અન્ય કોઈ પણ ક્રિયાપદનો અધ્યાહાર ન કરતાં નવમા શ્લોકમાં “વિચાર કર,” ‘વિચાર્ય’ ‘વિચાર કર’ એ પદ છે, તે દરેક શ્લોકના અન્તમાં જોડવું. એવું પદ જોડવું દૂરાન્વય કરતાં અધ્યાહારમાં ગુરુત્વ-કાઠિન્ય છે. સરલતા દૂરાન્વયમાં છે, માટે દરથી લાવીને પણ (વિચાર કર) પદ જોડવું. અર્થાત્ વસ્તુતઃ લોકવેદ દોષરહિતદેવીનો સમૂહ, વ્રજભક્તો, કૃષ્ણથી પર-ભિન્ન-નથી, અથવા ઉત્કૃષ્ટ નથી, એમ વિચાર કર. ૧

આ પ્રમાણે પ્રૌઢિહેતુને દૂર કરી આ જીવને પુનઃ અભિમાન-મ્હોટાઈ-ન સ્કુરે તે માટે દીનતાસિદ્ધયર્થ જીવનો સ્વભાવથી જ નિકર્ષ (હલકાઈ) સિદ્ધ કરે છે.

ચાણ્ડાલી ચેદ્રાજપત્ની જાતા રાજા ચ માનિતા ।

કદાચિદપમાને વા મૂલતઃ કા ક્ષતિર્ભવેત્ ॥ ૨ ॥

સમર્પણાદહં પૂર્વમુત્તમઃ કિં સદા સ્થિતઃ ।

કા મમાધમતા ભાવ્યા પશ્ચાત્તાપો યતો ભવેત્ ॥ ૩ ॥

અન્વયાર્થ-ચાણ્ડાલી-અત્યન્ત દુષ્ટ કુલમાં ઉત્પન્ન થયેલી, ચેત્-જે, રાજપત્ની-રાજાની રાણી, ચ-અને રાજા રાજાએ માનિતા માનેલી, જાતા થઈ. કદાચિત્ કોઈ સમયે, અપમાને અપમાન થવામાં વા અથવા અનપમાનમાં કા-શી, ક્ષતિ:-હાનિ, ભવેત્-થાય? (કંઈ પણ હાનિ થાય નહિ.)

સમર્પણાત્-સમર્પણ કરવા, પૂર્વમ્-પહેલાં, અહમ્ હું પ્રાકૃત જીવ, કિમ્-શું, સદા-હંમેશાં, ઉત્તમઃ-ઉત્તમ, સ્થિતઃ-રહ્યો હતો? મમ-મારી, અધમતા-હલકાઈ, કા-શી, ભાવ્યા-થશે, યતઃ-જે અધમતાથી, પશ્ચાત્તાપઃ-અધમતાજનિત ખેદ, ભવેત્-થાય.

ભાવાર્થ-પ્રારબ્ધવશાત્ અત્યન્ત દુષ્ટ કુલમાં ઉત્પન્ન થયેલી સ્ત્રી (કોઈ ગુણવશાત્) રાજાની રાણી થઈ અને રાજાની માનીતી થઈ, તે રાણીનું કદાચિત્ રાજા અપમાન કરે તો અપમાન હેતુભૂત ચાણ્ડાલીપણથી અને અનપમાન હેતુભૂત રાણીપણથી શી હાનિ થવાની હતી? કોઈ પણ હાનિ થવાની નથી. ૨

સમર્પણ કરવા પહેલાં હું પ્રાકૃતજીવ શું સદા ઉત્તમ હતો? (કદાપિ નહિ.) પરંતુ સમર્પણ કરવાથી જ ઉત્તમ થયો, માટે મારે પ્રાકૃતને શી અધમતા થવાની હતી કે જે અધમતાથી મને પશ્ચાત્તાપ થાય? ૩

વિવેચન-પ્રારબ્ધવશાત્ અત્યન્તદુષ્ટ કુલમાં જન્મેલી સ્ત્રી કોઈ રૂપાદિ ગુણથી રાજા જેનો પતિ છે અથવા રાજાની રાણીની માફક પત્ની થઈ; રાજાને બ્રહ્મસંબંધથી જ લોગ્ય થઈ, રાજાને માનીતી પણ થઈ. આ સ્ત્રીનું કદાચિત્ અપમાન થાય, અર્થાત્ રાજા અપમાન કરે, તો આ સ્ત્રીને અપમાન હેતુભૂત ચાણુડાલીપણથી અને અનપમાન હેતુભૂત રાજપત્નીપણથી શી હાનિ થવાની હતી? અર્થાત્ કોઈ પણ જાતથી હાનિ થવાની નથી, એ પ્રમાણે વિચાર કર. કેટલાક આ ચાણુડાલીનો દૃષ્ટાન્ત શ્રીમદ્દામરુણ વિષયક સ્વીકારી લે છે. તે પક્ષમાં ‘મૃગયુરિવ કતીન્દ્રમ્’ એ ભ્રમરગીતના શ્લોકમાં જેમ કલેશથી ભક્તોએ ભગવાનમાં દોષારોપ કર્યો હતો; તેવી રીતે શ્રીમદ્દાચાર્યચરણે પોતાનામાં દોષપણનો આરોપ માત્ર કર્યો છે. એમ જાણવું. વસ્તુતસ્તુ શ્રીમદ્દાચાર્યચરણ નિર્દોષપૂર્ણવિગ્રહ છે. તેથી ચાણુડાલીનો દૃષ્ટાન્ત આપને લાગુ થાય નહિ.

સમર્પણ કર્યા પહેલાં એટલે ભજન સિદ્ધ થવાને જે પોતાનું સર્વ સહિત આત્મ-નિવેદન કરવારૂપી બ્રહ્મસંબંધ સંસ્કારના પહેલાં, જેમ રાજાએ સ્વીકાર કર્યા પહેલાં ચાણુડાલીવત્ સહજ અને આગન્તુક દોષથી દુષ્ટ થએલો હું પ્રાકૃત જીવ શું સદા ઉત્તમ હતો? કદાપિ ઉત્તમ ન હતો. પરન્તુ ચાણુડાલી જેમ રાજપત્ની થઈ તેમ હું સમર્પણ કરવાથી જ ઉત્તમ થયો છું, માટે હું બ્રહ્મસંબંધ લીધા પહેલાંની મારી સ્થિતિનો વિચાર કરું તો ચાણુડાલીવત્ હતો, પછી રાજાએ કરેલા અપમાનથી જેમ ચાણુડાલીની કંઈ પણ અધમતા થવાની નથી તેમ ભગવાનની અપ્રસન્નતા થતાં ચાણુડાલી જેવા અતિ-દુષ્ટની શી અધમતા થવાની હતી? કેટલી અધમતા થવાની હતી? (અર્થાત્ કંઈ પણ અધમતા થવાની નથી.) કે જે અધમતાથી મને ખેદ થાય?

અધમતા એટલે પ્રાકૃત જીવ થઈ જશે તો ?

તે તો સહજ છે. હું પ્રાકૃત જ છું.

અભગવદીય-એટલે ભગવાન સાથેનો સંબંધ છુટી જશે તો ?

ભગવાન સાથેનો સંબંધ નહિ છુટે. ભગવાને મારો કદાપિ ત્યાગ કર્યો નથી, કારણ કે ભગવાનનો અંગીકારાત્મક ધર્મ જ નિત્ય છે. જે ભગવાને મારો ત્યાગ કર્યો હોય તો મારામાં સંસારાવેશ થવો જોઈએ, તે થયો નથી, તેથી ત્યાગ કર્યો નથી અને આગળ પણ ત્યાગ કરશે નહિ, એમ સિદ્ધ છે.

પ્રભુની અપ્રસન્નતા તો થઈ છે ને ?

ભલે, પ્રભુની અપ્રસન્નતા થઈ, તો પણ બ્રહ્મસંબંધ પહેલાંની દશા કરતાં અત્યારે દશા ઉત્તમ છે. બ્રહ્મસંબંધ પહેલાંની જેવી અધમ દશા નથી. તો શા માટે પશ્ચાત્તાપ કરવો જોઈએ, હે અન્તઃકરણ ! વિચાર કર. આ પ્રમાણે વિચાર કરવાથી ભગવત્પ્રસાદ પ્રાપ્ત કરવામાં ઉત્તમ સાધનરૂપ દૈન્ય પ્રકટ થશે અને દીનતાદ્વારા પ્રસન્નતા થશે અને અપ્રસન્નતા નિવૃત્ત થશે. ૩

એ પ્રમાણે જીવધર્માનુસાર વિચાર કરવાનો ઉપદેશ આપી હવે ભગવાન સ્વતંત્ર ઇચ્છાવાળા છે. ભગવાનની ઇચ્છા કદાપિ કુણ્ડિત થઈ નથી, એવું સમજાવવા ભગવદ્ધર્માનુસાર ઉપદેશ આપે છે.

સત્યસંકલ્પતો ત્રિષ્ણુર્નાન્યથા તુ કરિષ્યતિ ।

આજ્ઞૈવ કાર્યા સતતં સ્વામિદ્રોહોન્યથા ભવેત્ ॥ ૪ ॥

અન્યથાર્થ-વિષ્ણુ:-સર્વમાં રહેલા ભગવાન્, સત્યસંકલ્પત:-સત્યસંકલ્પવાળા હોવાથી, અન્યથા-સંકલ્પથી જુદું, ન-નહિ કરિષ્યતિ-કરશે. તુ-નિશ્ચય ભગવાન્ સ્વવિચારિત જ કરશે, જીવવિચારિત નહિ કરે, (માટે)સતતમ્-પ્રમાદવગર નિરંતર, અજ્ઞા આજ્ઞા, એવ-જ કાર્યા-કરવી, અન્યથા-જો આજ્ઞા ન પાળે તો, સ્વામિદ્રોહ:-સ્વામિદ્રોહ ભવેત્-થાય. इति-વિચાર્ય-એમ વિચાર કર.

ભાવાર્થ-સર્વાન્તર્યામી પ્રભુ સત્ય સંકલ્પવાળા હોવાથી સંકલ્પથી જુદું નહિ કરે. પોતે વિચારેલું જ કરશે, જીવ વિચારેલું નહિ કરે, માટે પ્રમાદવગર સદા પ્રભુની આજ્ઞા જ કરવી. જો આજ્ઞા ન પાળવામાં ન આવે તો સ્વામીનો અપરાધ થાય. એમ વિચાર કર.

વિવેચન-સર્વમાં વ્યાપક, અન્તર્યામી પ્રભુ સર્વમાં બિરાજેલા છે. ભગવાન્ સત્ય-સંકલ્પ છે. તે સત્ય-નિર્ધારિત વિષયમાં સ્થિર રહેનારા સાચા સંકલ્પવાળા છે. આ જીવને માટે આટલું સુખ આટલું દુઃખ, હું આ પ્રમાણે જ કરીશ, એવો સત્ય વિચાર પ્રભુએ કરી રાખ્યો છે, તેનાથી જરા પણ જુદી રીતે કરનાર નથી. જોકે-ભગવાન્ આત્મનિવેદી ભકતોના આત્મા છે, તેથી અમારું જ મન ફાવતું ભનવાન્ કરશે, એમ કદાપિ ન માનવું. કારણ કે આત્મનિવેદી ભકતોનો પણ નિયામક-નિયમમાં રાખનાર-ઈશ્વર તે છે. ભક્તની અયોગ્ય વિકારવાળી અહિત કરનારી ઇચ્છાએને અનુસરી કદાપિ નહિ કરે. પરંતુ ભગવાન અમોઘ સંકલ્પવાળા હોવાથી સ્વવિચારિત જ કરશે, કારણ કે પ્રભુને તો જીવનનું હિત સાધવું છે. સ્વવિચારિત જ પ્રભુ કરશે એવો નિશ્ચય હોવાથી જીવે પ્રમાદરહિત નિરંતર પ્રભુની આજ્ઞા જ કરવી, જો પ્રમાદથી આજ્ઞાભંગ કરશે તો જરૂર સ્વામિદ્રોહરૂપી મહાન અપરાધ થશે. એમ વિચાર કર. ૪

હવે સેવકધર્માનુસાર વિચાર કરવાનો ઉપદેશ આપે છે.

સેવકસ્ય તુ ધર્મોયં સ્વામી સ્વસ્ય કરિષ્યતિ ।

અન્યથાર્થ-સેવકસ્ય-સેવકનો, તુ-તો, અયં-આ, ધર્મઃ ધર્મ, (છે.) સ્વામી-પ્રભુ, સ્વસ્ય જીવનું (મારું) કરિષ્યતિ-જે પોતે વિચાર્યું હશે, તે જ કરશે. (इति विचार्य)-(એમ વિચાર કર.)

ભાવાર્થ-આ સેવકનો ધર્મ છે કે સ્વામી આત્મીય એવા મારું જે પોતે વિચાર્યું હશે તે જ કરશે, માટે વિચાર કર.

સેવકધર્માનુસાર ઉપદેશ આપી તેને દૃઢ કરવા શ્રીમદ્વાચાર્યચરણુ જે શ્લોકથી સ્વવૃતાન્ત કર્યો છે.

આજ્ઞા પૂર્વન્તુ યા જાતા ગજ્ઞાસાગરસંગ્રમે ॥ ૫ ॥

યાપિ પશ્ચાન્મધુવને ન કૃતં તદ્વયં મયા ।

દેહદેશપરિત્યાગસ્તૃતીયો લોકગોચરઃ ॥ ૬ ॥

પશ્ચાત્તાપઃ કથં તત્ર સેવકોહં ન ચાન્યથા ।

અન્વયાર્થ-તુ-ખરેખર, પૂર્વમ્-પ્રથમ, ગંગાઘાગરસજ્જમે-ગંગા અને સમુદ્રના સમાગમ આગળના પ્રદેશમાં ચા-જે, આજ્ઞા-આજ્ઞા, જાતા-થઈ, પશ્ચાત્-ત્યાર પછી, મધુવને-મથુરામાં, અપિ પણ ચા-જે આજ્ઞા, જાતા-થઈ, તદ્વચ્ચ-તે આજ્ઞાદ્વચ્ચને મયા-ભગવદ્રૂપ એવા મેં ન કૃતમ્-ન કર્યું. દેહદેશપરિત્યાગ:-દેહત્યાગ અને દેશત્યાગ તૃતીય:-ત્રીજો ત્યાગ વિષય, લોક-ગોચર:-લોક પ્રસિદ્ધ સંન્યાસ, તત્ર-આ ત્યાગવિષયિણીઆજ્ઞા થવામાં, પશ્ચાત્તાપ:-પશ્ચાત્તાપ થયો. કથમ્-કેમ પશ્ચાત્તાપ થયો? અદમ્-હું, સેવક:-સેવક (છું) અન્યથા-બીજા કોઈ કારણથી ન-(પશ્ચાત્તાપ થયો) નથી.

ભાવાર્થ-ખરેખર પહેલાં ગંગા અને સાગરના સમાગમના પ્રદેશ સમીપ જે આજ્ઞા થઈ અને ત્યારપછી જે આજ્ઞા મથુરામાં થઈ તે બે આજ્ઞા મેં ન કરી. (બે આજ્ઞા) દેહ-ત્યાગ કરવાની અને દેશત્યાગ કરવાની હતી. તૃતીય આજ્ઞા વિષય લોક પ્રસિદ્ધ સંન્યાસ હતો. આ આજ્ઞા થવામાં (મને) પશ્ચાત્તાપ (થયો,) પશ્ચાત્તાપ થવાનું કારણ કે હું સેવક છું. અન્યથા કારણ નથી.

વિવેચન-ખરેખર પ્રથમ ગંગાસાગરના સમાગમના પ્રદેશ સમીપ જે આજ્ઞા થઈ; પછીથી મધુવનમાં જે આજ્ઞા થઈ તે બન્ને આજ્ઞા ભગવદ્રૂપ એવા આજ્ઞાદ્વચ્ચાર મેં ન કરી. મારો પ્રભાવ દર્શાવવા માટે અને શ્રીમદ્ભાગવતનો ગૂઢાર્થ પ્રકટ કરવાને મને પ્રથમ આજ્ઞા થયેલી હોવાથી તે બે આજ્ઞા ન કરી, તે બે આજ્ઞા પૈકી એક આજ્ઞા દેહત્યાગ વિષયની હતી, બીજી આજ્ઞા દેશત્યાગ વિષયની હતી, આ બે આજ્ઞા મેં કંઈ મારા અભિમાનથી ન કરી કે કોઈ શાસ્ત્રનો વિરોધ આવવાથી ન કરી એમ ન માનવું, પરંતુ મને શ્રીમદ્ભાગવતનો અર્થ પ્રકટ કરવા પ્રથમ આજ્ઞા થઈ હતી, તે આજ્ઞાનું કાર્ય સિદ્ધ કરવું છે. એ હેતુથી દેહ અને દેશત્યાગ કરવાની આજ્ઞા ન કરી. જો દેહત્યાગ કરવામાં આવે તો વાણીનો વ્યાપાર દેહાધીન હોવાથી દેહ ત્યજતાં વાણીનો વ્યાપાર બંધ પડે, તો ભાગવતાર્થ કેમ કહી શકાય? ભાગવતાર્થ બીજા જ પ્રકારે કહેવામાં આવે તો આ કલિગ્રસ્ત જીવોને વિશ્વાસ ન બેસે. તેમ જો હું દેશત્યાગ કરું તો ભગવદેશનો ત્યાગ કરતાં બીજા દેશે ભગવદેશ જેવા ન હોવાથી ભાગવતાર્થ કરવા લાયક વિચારો પણ ન જ આવે. માટે દેહ અને દેશત્યાગ કરવાની બન્ને આજ્ઞા ન કરી.

ભગવાનનો તો આ આશય હતો. વેદ:-ઉપચય, વૃદ્ધિ, બાહુલ્ય વેશઃ દાન-આ બે શબ્દો ‘દિદ્ધ ઉપચયે’ ‘દિશ્વ અતિસર્જને’ આ બે ધાતુ ઉપરથી બન્યા ભગવાનને રહ-છે. આજ્ઞામાં રૂઢાર્થ નથી કહ્યો, પરંતુ યૌગિકાર્થ કહ્યો છે. રૂઢાર્થમાં દેહનો સ્થ પ્રકટ થાય અર્થ શરીર, દેશનો અર્થ પ્રદેશ થાય, પરંતુ યૌગિકાર્થમાં દેહ એટલે બાહુ-તે દષ્ટ નથી લ્ય-બહુપણું-અને દેશ એટલે દાન એવો અર્થ થાય, તે બહુ વધારવાનું કાર્ય અને દાન કરવાનું કાર્ય ત્યજી દેવું, એવો ભગવદાજ્ઞાનો આશય હતો. અર્થાત્ મેં જે ભાગવતાર્થ પ્રકટ કરવાની જે આજ્ઞા આપી છે તે અપૂર્ણ રહેવાના દોષનો ભય ન લાવશો, પ્રથમ દ્વિતીય તૃતીય દશમ અને એકાદશના ચાર અધ્યાય જેટલો ભાગવતાર્થ કહ્યો છે, તેટલાથી જ આપે આજ્ઞા પૂર્ણ કરી છે એમ માનીશ. આથી અધિક ભાગવતાર્થ કથવો નહિ, રહસ્ય પ્રસિદ્ધ થાય છે તે મને ઈષ્ટ નથી, જો શ્રીમહાપ્રભુજી સમગ્ર ભાગવતનો અર્થ કહે તો રહસ્ય પ્રકટ થતાં અનાધિકારીને પણ ભાગવતાર્થનું જ્ઞાન થઈ

જતાં કૃતાર્થ બની જાય, તો પછી અધિકારી અને અનધિકારીનો વિભાગ જ ભાગી પડે, તે યોગ્ય ન કહેવાય.*

ભગવાને શ્રીમહાપ્રભુજીના કાર્યમાં નીચે મુજબ વિદ્ય નાંખી બે આજ્ઞાનું પાલન કરાવ્યું. (૧) સૂક્ષ્મટીકાના તિરોધાનથી, (૨) સ્કંધનો ક્રમ પ્રથમ શ્રીમહાપ્રભુજીને દ્વિતીય તૃતીય સુધી ચાલ્યો. પુનઃ ક્રમ ત્યજી દશમની વ્યાખ્યા લખી, તો આજ્ઞાદ્રવ્યું દશમ પૂર્ણ થવાના સમયમાં (૩) માધવભટ્ટ કાશ્મીરિ (શ્રીમહા અન્નભુજે પાલન પ્રભુજીના લેખકનું શરીર બાણ વાગવાથી પડ્યું. વિગેરે કાર્યોથી થયું. ભાગવતાર્થની વૃદ્ધિ અને દાન ઉભય બંધ પડ્યાં અને ઉભય ભગ-

વદાજ્ઞાનું પાલન થયું. આ ઉભય ભગવદાજ્ઞાનો આશય આવો હશે એવું શ્રીમદ્વાચાર્યચરણ સમજી શક્યા નહિ. ભગવદાજ્ઞાનો આશય શ્રીમદ્વાચાર્યચરણ ન સમજે એ અયોગ્ય છે, એમ ન માનવું. રાસપંચાધ્યાયીમાં જ્યારે વ્રજભક્તને ખલા ઉપર બેસવાની ભગવાને આજ્ઞા આપી, તેનો આશય વ્રજભક્તો સમજી શક્યા ન હતા.

(તે જે ગોપિકાને ભગવાને અન્તર્ધાન સમયે સાથે રાખી હતી તેને અભિમાન થયું, કે અન્યને ત્યજી મને જ ભજે છે, માટે મને સ્કંધે બેસાડી લઈ જાય તો સારું. હું ચાલી શકતી નથી. 'જ્યાં તમારું મન હોય ત્યાં મને જ લઈ જાઓ.' ભગવાને 'સ્કંધ ઉપર બેસો' એમ કહ્યું. ગોપિકા સમજ્યાં કે ભગવાને પોતાના સ્કંધ ઉપર બેસવાનું કહ્યું, પણ વસ્તુતઃ તેમ ન હતું. અત્યન્ત હોંશિયાર નટ પોતાના સ્કંધ ઉપર આરોહણ-નૃત્ય કરે છે. ચાલાક નટ શરીર વીંટવામાં ચતુર હોય છે. માટે તેવું અલૌકિક નૃત્ય જોવાની ઇચ્છાવાળા ભગવાને ગોપિકાના પોતાના સ્કંધ ઉપર ચઢવાનું કહ્યું, તે મોહથી ન સમજાયું, અને ભગવત્સ્કંધ ઉપર આરોહણ કરવા જતાં ભગવાન અન્તર્ધાન થયા.) ૧૦-૨૭-૩૮

આવી રીતે આજ્ઞા ન સમજી શકે એમ સંભવે. ત્યારપછી તૃતીય આજ્ઞા થઈ. તેનો ત્યાગ વિષય હતો તે લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે. લોક એટલે જન, આ પરિત્યાગ તો સંન્યાસથી જ થાય છે. ૧ સંન્યાસી એકલો ફરે. સ્થાન રહિત થાય. એવા સંન્યાસીના ધર્મો શાસ્ત્રમાં કહ્યા છે. સંન્યાસની આજ્ઞા થવાથી મને પશ્ચાત્તાપ થયો. પશ્ચાત્તાપ કેમ શા કારણથી થયો, તેનું એક જ ઉત્તર કે- 'હું સેવક છું' સેવકે આજ્ઞાભંગ ન કરવો જોઈએ, તે થઈ ગયો, માટે પશ્ચાત્તાપ થયો. અન્ય કંઈ પણ કારણ નથી. શ્રીભાગવતાર્થ સંપૂર્ણ ન લખાયો એનો પણ મને પશ્ચાત્તાપ નથી. પરન્તુ મારો સેવકનો ધર્મ છે કે, મારે ભગવદાજ્ઞાનો ભંગ ન કરવો, તે આજ્ઞાભંગ થયો, તેથી. વિચાર કરતાં પશ્ચાત્તાપ થયો, અને તે જ યોગ્ય છે.

(સ્વતંત્ર લેખનો આશય) શ્રીમદ્વાચાર્યચરણના પ્રાકટ્ય પહેલાં નિત્યક્રીડામાં ભગવાને શ્રીમદ્વાચાર્યચરણને ભાગવતાર્થ કરવાની આજ્ઞા કરી એટલે ત્રણ આજ્ઞાઓ કરી- શ્રીમદ્વાચાર્યચરણનું પ્રાકટ્ય થયું. પુનઃ શ્રીમદ્વાચાર્યચરણને કેટલાક જાણી પરીક્ષા સમયખાદ દેહદેશત્યાગસંબંધી બે આજ્ઞા ગંગાસાગરના સંગમમાં કરવા કરી. અને મથુરામાં થઈ, આ બે આજ્ઞા અને પ્રાકટ્ય પહેલાંની ભાગવતાર્થ પ્રકટ કરવાની આજ્ઞા એમ ત્રણ આજ્ઞા થઈ. દેહદેશત્યાગરૂપી બે આજ્ઞાઓ ભગવાનનું અને શ્રીમદ્વાચાર્યચરણનું કરુણાપત્રું ભગવદીયો ઉપર કેટલું છે,

* एकचायेनिकेतः स्यादग्रमतो गुहाशयः ।

અલજ્યમાણ આચરેમુંનિરેકોલ્પમાલ્પણઃ ॥ ૧૧-૬-૧૪ ॥

તે પરીક્ષા કરવા બે આજ્ઞાઓ થઈ. પરીક્ષાથી ભગવદીયોની શંકા દૂર થશે. પોતે પુષ્ટિમાર્ગીય હોવાથી અને આપ પુષ્ટિમાર્ગને માટે જ પ્રકટ થએલા હોવાથી પ્રાકટ્ય પછી આ આજ્ઞાદય શ્રીમહાપ્રભુજીની ભગવદીયો ઉપર રહેલી અતિકરુણાથી વિરુદ્ધ થયું. બે આજ્ઞાનું પાલન કરે તો શ્રીમદ્વાચાર્યચરણ અને ભગવાનનું અંગીકૃત ભક્તોમાં કરુણાપણું દેખાય નહિ, બે આજ્ઞાદયનું પાલન કરવામાં આવે તો, જે મને પ્રકટ થઈ ભાગવતાર્થપ્રાકટ્યાદિ કરવાનું કહ્યું છે તે નહિ થાય. તેથી અંગીકૃત જીવનો ઉદ્ધાર નહિ થાય, તેથી મારું અને ભગવાન ઉભયનું કરુણાપણું નહિ સિદ્ધ થાય. બે કરુણા ન હોય તો મને શા માટે ભાગવતાર્થાદિ કરવાની, પુષ્ટિમાર્ગ પ્રકટ કરી દેવીનો ઉદ્ધાર કરવાની આજ્ઞા આપે? ભગવાન પોતે શ્રીમદ્વાચાર્યરૂપે પ્રકટ ન થાત, પરંતુ ભગવાનમાં કરુણા છે જ, માટે આ બન્ને આજ્ઞા મારી પરીક્ષા કરવાજ કરી છે. અન્તઃકરણપૂર્વક કરવામાં આવી નથી. માટે વિશેષગત્યાદિ-પૂર્વ આજ્ઞાથી વિશેષ આચરણ કરવાની-કંઈ પણ જરૂર નથી. નથી દેહત્યાગ કરવાની આવશ્યકતા, નથી દેશત્યાગ કરવાની આવશ્યકતા. (દેહત્યાગ કરવાથી દેશત્યાગ થયો જ કહેવાય, શા માટે પરીક્ષા કરવા બીજી આજ્ઞા દેશત્યાગની કરવી પડી?) એવી શંકા કરવી નહિ. કોડાના સ્થલનો ત્યાગ કરે, એટલે શ્રીમદ્વાચાર્યચરણ વિરહમાં પોતાની મેળેજ દેહ ત્યજશે, તેથી પણ અતિકરુણાપણાની પરીક્ષા થશે, આવે ભગવાનનો અભિપ્રાય હતો. શ્રીમદ્વાચાર્યચરણે તો તે પણ અતિકરુણાની વિરોધી બાણી દેશત્યાગની આજ્ઞા પણ ન કરી. ભગવાનનો આજ આશય હતો અને શ્રીમહાપ્રભુજીએ તેમજ યથાયોગ્ય આશય બાણી લીધો. એમાં શું પ્રમાણ? આ પ્રમાણની ખાતર ભગવદાદિ સર્વને સમ્મત પ્રમાણ મૂલ શ્લોકમાં તૃતીયો લોકગોચરઃ પદ્મથી જણાવ્યું છે. અર્થાત્ બે દેહદેશત્યાગની આજ્ઞા કરી તે બે આજ્ઞા કરતાં પૂર્વ નિત્યલીલામાં સર્વનો ઉદ્ધાર કરવાની જે આજ્ઞા આપી છે, એ સર્વનો ઉદ્ધાર લોકપ્રસિદ્ધ છે. લોકગોચર છે. માટે ઐતૌકિક પ્રમાણની અત્ર જરૂર જ નથી. પરંતુ સર્વ લોકપ્રસિદ્ધ જ પ્રમાણ સર્વોદ્ધાર કરવાની આજ્ઞા થઈ છે, તે જ યોગ્ય છે. સેવકનો ધર્મ છે કે ભગવાને અન્તઃકરણપૂર્વક કરેલી આજ્ઞાને કરવી, તે વિરુદ્ધ કરવું નહિ. માટે જ શ્રીમદ્વાચાર્યચરણે વિવેકધૈર્યાશ્રય ગ્રન્થમાં આજ્ઞા કરી છે કે- 'વિશેષતચ્ચેદાજ્ઞા સ્યાત્' વિશેષ આજ્ઞા થાય તો તે પ્રમાણે વર્તવું. સારાંશ કે-સર્વોદ્ધાર કરી શ્રીમહાપ્રભુજીને પોતાના ભક્તો ઉપર શ્રીમહાપ્રભુજી અને ભગવાનની અતિકરુણા છે, એવું દર્શાવવા બે આજ્ઞા ન પાળી, અને લોકગોચર-સર્વોદ્ધાર-કરવાની જે નિત્યલીલામાં આજ્ઞા થઈ છે તે પાળી.

(સ્વતન્ત્ર લેખ પૂર્ણ)

આ વિચાર ઠીક છે, પરંતુ પૂર્વાપરાધથી ઉત્પન્ન થએલી ભગવાનની અપ્રસન્નતા જ્યાં સુધી દૂર ન થાય ત્યાં સુધી ભયરૂપ આ ઉદ્વેગ શી રીતે દૂર થાય? આ શંકા દૂર કરવા અન્ય ઉપાય દર્શાવે છે.

લૌકિકપ્રભુવત્ કૃણો ન દ્રષ્ટવ્યઃ કદાચન ॥ ૭ ॥

સર્વે સમર્પિતં ભક્ત્યા કૃતાર્થોસિ સુખી ભવ ।

અન્યર્થ-લૌકિકપ્રભુવત્-લૌકિક રાજાની માફક, કૃણઃ-પ્રભુ, કદાચન-કેઈ વખત અવતાર કાલમાં અને અનવતાર કાલમાં, ન નહિ, દ્રષ્ટવ્યઃ-જોવા. ભક્ત્યા ભક્તિથી, સર્વમ્-સર્વ સમર્પિતમ્-ભગવાનને નિવેદન કર્યું છે, (તેથી) કૃતાર્થઃ કૃતાર્થ બસિ-છે. સુખીભવ-ચિન્તા દૂર કરી સુખી થા.

ભાવાર્થ-લૌકિક રાજની માફક શ્રીકૃષ્ણચન્દ્ર પ્રભુને કદાપિ ન જોવા. (હે જીવ ?) તે સર્વ પ્રભુને ભક્તિથી સમર્પણ કર્યું છે, માટે તું કૃતાર્થ છે. ચિન્તા દૂર કરી સુખી થા.

વિવેચન-લૌકિક રાજ અપરાધથી અપ્રસન્ન થાય છે. તે રાજાએ કોઈને પ્રસન્ન

થાય અને કોઈને પ્રસન્ન નથી પણ થતા. આવા લૌકિક રાજ જેવા

લૌકિક રાજની શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રને કોઈ વખત અવતારકાલમાં અનવતારકાલમાં ન જોવા.

માફક ભગવાનને કારણ કે-અવતાર કાલમાં તો 'મહો વકીય' પ્રલોકમાં કહેવા મુજબ

ન જાણવા. અને અનવતાર કાલમાં 'નાવનાત્મા' વરણ શ્રુતિમાં લખવા મુજબ, તેમજ

“પ્રહ્લાદ ઉપર જ્યારે દ્વેષ કરશે ત્યારે વરદાન લીધેલાને પણ મારીશ” આ

ભગવદ્વાક્યાનુસાર ભગવાનમાં અપરાધ દૂર કરવાનો અનુગ્રહ રહેલો છે. અપરાધ દૂર કરી

સત્કલ આપણું અને ભક્તની રક્ષા કરવા રૂપી કૃપા-અનુગ્રહ-ભગવાનમાં છે, એમ નિશ્ચય

થાય છે. (હે જીવ !) તે ભક્તિથી સર્વ સમર્પણ ભગવાનને કર્યું છે. માટે ભક્ત હોવાથી

કૃતાર્થ છે. ‘એવા ધર્મો પૂર્વક જે માણસો પ્રભુને આત્મનિવેદન કરે છે તેને કયો અર્થ

બાકી રહે છે.? કોઈ પણ પુરુષાર્થ અવશિષ્ટ રહેતો નથી’, માટે તે સર્વ સાધનરૂપ કલ

રૂપ પુરુષાર્થને પ્રાપ્ત કરેલો છે. માટે તું સુખી થા, દૌર્ભનસ્ય ત્યજ્ય દધં નિવૃત્ત થા. આ

વિચારાત્મક આજ્ઞા કરનાર શ્રીમહાપ્રભુજી આશીર્વાદ આપે છે.

હવે પછી જે માણસ દેહમાં સેવા કરવાનું સામર્થ્ય વિધમાન છતાં પૂર્વોક્ત ખેદથી

અથવા દેહધ્યાસથી અથવા કોઈ કાર્યાન્તરમાં રોકાવાથી દૈહિક તનુજ સેવા કરવામાં

પ્રમાદ કરતો હોય તેને વિચાર કરવાનો કથે છે.

પ્રૌઢાપિ દુહિતા યદ્વત્ સ્નેહાન્ન પ્રેષ્યતે વરે ॥ ૮ ॥

તથા દેહે ન કર્તવ્યં વસ્તુષ્યતિ નાન્યથા ।

અન્યથા-પ્રૌઢા-સ્વામીના સર્વ કાર્યમાં યોગ્ય, અપિ-પણ યદ્વત્-એમ, દુહિતા-દિકરી, સ્નેહાત્-સ્નેહથી વરે-સ્વામી પાસે ન-ન, પ્રેષ્યતે-મોકલે, તથા-તે મુજબ, દેહે-દેહમાં ન-ન, કર્તવ્યમ્-કરવું. અન્યથા દુહિતા વરસમીપ ન મોકલે તો વરઃ દુહિતૃપતિ, તુષ્યતિ-સંતોષ પામતો ન-નથી.

ભાવાર્થ-જેમ સ્વામીનાં સર્વ કાર્ય કરી શકે એવી દિકરીને સ્નેહથી સ્વામી પાસે ન મોકલવામાં આવે તો સ્વામી પ્રસન્ન થાય નહિ. તેમ દેહમાં ન કરવું. જે દેહથી સેવા બની શકે એમ હોય છતાં દેહસ્નેહથી સેવા ન કરે તો પ્રભુ પ્રસન્ન થતા નથી.

વિવેચન-સ્વામીનાં સર્વ કાર્ય કરી શકે એવી પ્રૌઢ દિકરી જેમ સ્નેહથી એટલે આ

બાલા પતિગૃહ જશે, મહત્ કાર્ય કરવું પડશે, થાકી જશે, દુઃખી થશે,

દેહને સેવામાં જ એમ જાણી વરસમીપ ન મોકલે તો વર પ્રસન્ન ન થાય. આવી રીતે

જાણવો. સ્નેહથી દેહને સેવા વગર રાખી મુકવો નહિ. જેમ દુહિતાને સાસરે

મોકલ્યા વિના તેનો વર પ્રસન્ન થતો નથી. તેમ શરીરથી સેવા કરાવ્યા

વિના પ્રભુ સંતોષ નથી પામતા. પ્રભુએ આ દેહ સ્વસેવા માટે આપ્યો છે. ‘મવાય નાશાય’*

* મવાય નાશાય ચ કર્મ કર્તુ શોકાય મોહાય સદા મયાય ।

સુલાય દુઃલાય ચ વેદયોગમવ્યક્તદિદં જનતાજ્ઞ ધત્તે । સ્કં ૫-૧-૪

અવ્યક્તદિદમ્=ભગવદ્ત્.

આ શ્લોકમાં આ વાત સ્પષ્ટ પ્રતિપાદન કરેલી છે, માટે પૂર્વોક્ત દોષોને દૂર કરી તારે પ્રભુએ આજ્ઞાપેલી સેવા જ કરવી.

જો અપરાધથી અથવા પ્રતિબંધથી દેહની સેવામાં યોજના ન થાય તો વિચારાન્તરનો ઉપદેશ આપે છે.

લોકવચ્ચેત્ સ્થિતિર્મે સ્યાત્ કિં સ્યાદિતિ વિચારય ॥ ૯ ॥

અશક્યે હરિરેવાસ્તિ મોહં મા ગાઃ કથચ્ચન ।

અન્યાર્થ-લોકવચ્ચ-લોકની માફક-ચેત્-જો, મેં મારી, સ્થિતિ-સ્થિતિ, સ્યાત્-થાય તે, કિં-શું, સ્યાત્-થાય, ઇતિ-એ પ્રમાણે, વિચારય-વિચારકર, અશક્ય-સેવાદિ કરવામાં અસમર્થ થતાં, હરિઃ-સર્વ દુઃખ હર્તા ભગવાન્ એવ-જ, અસ્તિ-છે, કથચ્ચન-કેઈ પણ પ્રકારે, મોહમ્-ઉદ્વેગને, મા ગાઃ પામીશ નહિ.

ભાવાર્થ-લોકો જેમ સંસારાસકત છે તેમ હું પણ સંસારાસકત થાઉં તો લોકતુલ્યતા જ થાય, તો શું થાય? વિચાર કર, જો દેહથી સેવા વિગેરે ન થાય તો સર્વ દુઃખ હર્તા હરિ ભગવાન્ રક્ષક છે. માટે જરાપણ ઉદ્વેગ કરીશ નહિ.

વિવેચન-લોકો જેમ સંસારાસકત થઈનાના પ્રકારના સ્વભાવવાળા ત્યાં ત્યાં તે તે

શાસ્ત્રથી પ્રવર્તે છે, તે મુજબ જો મારી સ્થિતિ થાય, તો પૂર્વોક્ત સેવા કરતાં પણ રીતિએ મને પશ્ચાત્તાપ ન થાય તો શું થાય? લોકસમાન-સાધારણ પ્રાતબંધ થાય તો લોકસમાન થઈ જવારૂપી લોકતુલ્યતા મારામાં નથી આવી, માટે પ્રભુશરણ ભગવાન્ મારા ઉપર દયા કરે છે, એમ વિચાર કર. એમ વિચાર વિચારવું. કરી દેહ સેવા માટે જ છે એમ નિશ્ચય કર. નિશ્ચય કરી પ્રભુએ જેમ આજ્ઞા આપી હોય તેમ કર, આવી રીતે ખાસ ઉચ્ચુક્ત-ઉચ્ચમપૂર્વક સેવા કરવામાં આવે, તોપણ પ્રતિબંધ આવે તો હરિ-સ્મરણ કરનારના સર્વ દુઃખહર્તા-ભગવાન્ છે જ. “સર્વધર્મને ત્યજી મારે શરણે આવ” એ વાક્યથી પોતાને શરણે આવનારનાં સર્વપાપ દૂર કરવાનું કહેનાર ભગવાન જ રક્ષક છે. એમ વિચાર કર. પૂર્વે કહેલા અને નહિ કહેલા ભાવી અથવા સંભાવિત એવા કેઈ પણ પ્રકારે મોહને-વિચિત્રતાને મારું હવે પછી શું થશે? એવા મૂર્ખતા ભરેલા ઉદ્વેગને પામીશ નહિ. આવી રીતે ભગવાનના શરણુત્વનો વિચાર કરવાથી જ સર્વ ઉદ્વેગ દૂર થઈ જશે અને ભગવત્કૃપા મારા ઉપર પ્રકટ છે, એમ માહુમ પડશે.

વિચારવાક્ય કૃથી, ઉપસંહાર કરે છે.

इति श्रीकृष्णदासस्य वल्लभस्य हितं वचः ॥ १० ॥

चिचं प्रति यदाकर्ण्य भक्तो निश्चिन्ततां व्रजेत् ।

અન્યાર્થ-ચિત્ત ચિત્ત પ્રતિ પ્રત્યે, શ્રીકૃષ્ણદાસસ્ય-શ્રીકૃષ્ણના દાસ્યને પ્રાપ્ત કરેલા-વલ્લભસ્ય-ભગવાન્ અને ભક્તને વહાલા વડ્ડભનું હિતમ્-હિતકારક, વચઃ-વચન ઇતિ શરણુ ગમન પર્યન્તનું યદ્ જો ભાક્ષ્ય સાંભળીને ભક્તઃ ભક્ત, નિશ્ચિન્તતામ્ ચિન્તારાહિત્યને વ્રજેત્ પામે.

ભાવાર્થ-ચિત્તપ્રતિ શ્રીકૃષ્ણના મુખ્યદાસ્યને પામેલા વલ્લભનું હિતકારિ શરણુ ગમન પર્યન્તનું વચન સાંભળીને ભક્ત ચિન્તારહિત થાય.

વિવેચન-અન્તઃકરણને ઉદ્દેશીને બોલાયતું શ્રીકૃષ્ણદાસનું ભક્ત અને ભગવાન ઉભયને વહાલા શ્રીવલ્લભનું સુખ સમ્પાદન કરનારું હિતકારી શરણુ પર્યન્તનું વચન વિચારો-પદ્દેશવાક્યને સાંભળીને ભક્તે અપરાધ કયો હોય તો પણ ઉદ્ધેગ દૂર થઈ જઈ ચિન્તા વગરનો થઈ જાય. ૧૦૩

અત્ર આ સારાંશ સિદ્ધ થયો.

૧. ભગવાન સમતા અને અધિકતા રહિત સ્વતંત્ર છે.

૨. માર્ગપ્રવર્તક ભક્તો સ્વરૂપથી દોષરહિત છે અને ભગવાને ભક્તવશતા કહેલી છે, છતાં વ્રજભક્તો ભગવાનને અધીન જ છે. ભગવાનથી અભિન્ન છે-બુદ્ધા નથી. આપણે વ્રજભક્તોના માર્ગના છીએ, તો પણ માર્ગપ્રવર્તક ભક્તવત્-વ્રજભક્તોની માફક-ભગવાનની આજ્ઞાને ભંગ કરવો અથવા ભગવાનને ન રુચે એવું કરવું યોગ્ય નથી.

૩. જીવ સ્વભાવથી જ દોષવાળો છે, છતાં બ્રહ્મસંબંધથી જીવનો ઉત્કર્ષ થાય છે. આ મ્હોટાઈ વખતે પ્રભુની કૃપા અધિકાધિક હોય છે, તે વખતે પણ પોતાની મ્હોટાઈનું અભિમાન ન જ કરવું.

૪. ભગવાન સત્યસંકલ્પ હોવાથી શું કરશે. તે બાણું મુશ્કેલ હોવાથી સર્વદા ભગવાદાસ જ કરવી, જે ભગવાનની આજ્ઞા ન પાળીએ તો “રાબની આજ્ઞાને ભંગ ન કરવો.” આ નીતિ મુજબ સ્વામિદ્રોહ કયાનો મહાન અપરાધ લાગે.

૫. “હું સેવક છું” તેથી સ્વામી મારું જે યોગ્ય છે તે જ કરશે. એવો વિચાર સેવકને યોગ્ય છે. તે રીતે પણ આજ્ઞા પાલન જ કરવી એ જ ફરજ છે. શ્રીમદ્વાચાર્યચરણે જેમ આજ્ઞા-ભંગ કયો તેમનો દષ્ટાન્ત લઈ જીવે મ્હોટાઈમાં ભગવાનનો આજ્ઞાભંગ ન કરવો. શ્રીમદ્વાચાર્યચરણે પણ સ્વપ્રૌઢિથી આજ્ઞાભંગ કયો, તેનો ઉપાય આપે પશ્ચાત્તાપ જ દર્શાવ્યો છે. પશ્ચાત્તાપ પણ સેવકપણાથી જ થાય છે. સેવકભાવ હોવાથી આજ્ઞાભંગ કરનારને પશ્ચાત્તાપ જ યોગ્ય છે.

૬. ભગવાન લૌકિક રાજાની માફક અપરાધથી કોપી ઉઠી ત્યાગ નહિ જ કરે. અંગીકારરૂપી પ્રભુનો ધર્મ નિત્ય છે. અનિત્ય નથી. પ્રભુએ અંગીકાર કયો છે, એમ સમર્પણુ વિગેરેથી માની, ભગવદ્ધર્મનો આરંભ કયા પછી ફલથી અને સાધનથી જરાપણુ નાશ ન થવાનું ભગવાને ઉદ્ધવ પ્રત્યે પોતે જ કહેતું હોવાથી, સેવાથી જ કૃતાર્થતા થશે. જરા પણ તેમાં સન્દેહ ન રાખવો, અજ્ઞ અને શ્રદ્ધારહિત માણસની નિન્દા શાસ્ત્રમાં કરી છે. માટે શ્રદ્ધાયુક્ત થઈ સન્દેહ દૂર કરવો.

૭ દેહ પણ ભગવાને સેવા માટે આપ્યો છે. માટે પ્રૌઢીકરીને જેમ સાસરે ન મોકલનારો પિતા મૂર્ખ ગણાય છે, તેમ દેહથી સેવા ન કરનારો મૂર્ખ કહેવાય છે. માટે દેહને હરકોઈ ઉપાયે ભગવાનમાં જ જોડવો, જે સેવા ન કરવામાં આવે, તો લોકતુલ્યતા થઈ જાય, દેહ સંવામાં જોડ્યા છતાં જે પ્રતિબંધ આવે તો ભગવાનના શરણુની ભાવના કરવી: તે જ પ્રતિબંધ દૂર કરશે; અન્ય કોઈ ઉપાય નથી. પ્રતિબંધ ભગવન્માયાથી થાય છે. પ્રતિબંધ કરવા ભગવાન માયાને જ યોજે છે. તેને તરવાનો ઉપાય ભગવાનને શરણુ જવું એ જ છે. ભગવાને ગીતાજીમાં આજ્ઞા કરી છે ‘મામેવ યે પ્રવચન્વે માયામેતાં તરન્તિ તે’ જેઓ મારે શરણુ આવે છે તેઓ મારી માયાને તરી જાય છે.

આ પ્રમાણે શ્રીઅન્તઃકરણપ્રમેધ ઉપર શ્રીદશદિગન્તવિજયી શ્રીપુરુષોત્તમજીમહા-

રાજના વિવરણનો અનુવાદ પૂર્ણ થયો.

શાસ્ત્રી ચીમનલાલ,

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

श्रीवल्लभाचार्यचरणविरचितान्तःकरणप्रबोधः ।

श्रीगोकुलनाथचरणैर्विरचिता विवृतिः ।

दर्शयन् स्वस्य सौभाग्यं स्वीयानां भक्तिवर्त्म च ।

स्वमनोबोधवाक्यानि प्रकटीकृतवान् प्रभुः ॥ १ ॥

प्रणम्य पितृपादाब्जं चिन्तिताधिकदायकम् ।

स्वमनोबोधकाचार्यवचो व्याख्यातुमुद्यतः ॥ २ ॥

यद्यपीश्वरवाक्यानि दुर्वोधानि सदा स्वतः ।

तत्कृपैव तदीयस्य तदर्थविगमे गुरुः ॥ ३ ॥

भविष्यतीति निश्चित्य प्रवृत्तोहं न चान्यथा ।

अतः स्वाचार्यचरणौ शरणं मम सर्वदा ॥ ४ ॥

अथ भगवान् पूर्णपुरुषः पुरुषोत्तमः स्वस्वरूपं श्रीभागवतं द्वादशस्कन्धात्मकं प्रकटीकृत्य तदर्थमाकट्ये स्वातिरिक्तस्यायोग्यतां ज्ञात्वा स्ववागधिपतिरूपश्रीवल्लभाचार्य-
माकट्यं विधाय तदर्थमाकट्ये आज्ञां च दत्त्वा तदर्थप्रकाशिकां सुबोधिनीं कारितवान् ।
तत्र क्रमेण स्कन्धत्रयकरणे कालविलम्बादाचार्यविप्रयोगासहिष्णुः सन् श्रीभागवततत्त्वार्थ-
प्रतिपादकदशमस्कन्धविवरणार्थं विशेषाज्ञां दत्तवान् । तदाचार्यैः स्कन्धकमं विहाय दशम-
स्कन्धविवृतिरेव कृता । तत्समाप्तौ स्वस्याचार्यमिलनविलम्बं ज्ञात्वा तद्विलम्बासहिष्णुः शीघ्रं
स्वनिकटागमनार्थमाज्ञां दत्तवान् । तदाचार्याः स्वसौभाग्यमौढिमवलम्ब्य स्वचिकीर्षित-
सम्पूर्णश्रीभागवतविवरणस्याजातत्वात् स्वस्य धर्मिमार्गीयत्वात्तन्मार्गभावप्रौढ्या वारद्वय-
माज्ञोलङ्घनं कृतवन्तस्तथापि भगवानाचार्यमिलनं स्वस्यात्यन्तावश्यकमिति श्रीभागवत-
विवरणार्थं दत्ताज्ञामप्यन्यथाकृत्वातिकृपारोषपूर्वकं पुनः स्वनिकटागमनार्थं तृतीयामाज्ञां
दत्तवान् । तदाचार्या अत्यन्तं भगवदाग्रहं दृष्ट्वा पूर्वमाज्ञाद्वयोलङ्घनभावप्रौढिस्थानं स्वकी-
यमन्तःकरणमेवेति ज्ञापनाय तदेव बोधयन्ति । अन्तःकरणं मद्वाक्यमिति ।

अन्तःकरणं मद्वाक्यं सावधानतया शृणु ।

कृष्णात्परं नास्ति दैवं वस्तुतो दोषवर्जितम् ॥ १ ॥

यद्यपि, अत्रार्थे सर्वेन्द्रियोपयोगात्सर्वेन्द्रियप्रबोध उचितस्तथापि तेषामन्तःकर-

णाधीनत्वाद्यथा राजनि निगृहीते सर्वमेव राज्यं निगृहीतं भवति । तथान्तःकरणे प्रबोधिते सर्वाण्येवेन्द्रियाणि प्रबोधितानि भवन्तीत्यन्तःकरणमेव प्रबोधयन्ति । मद्वाक्यं सावधानतया शृण्विति । यद्यपि मद्वाक्यं शृण्वित्येतावतैव प्रबोधसिद्धेर्यत् सावधानतयेत्युक्तं, तस्यायमाशयः । यथा स्वस्य धर्मिमार्गाभिमानप्रौढ्या व्रजसीमन्तिनीभिः फल-प्रकरणे भगवदाज्ञोल्लङ्घनेन स्ववीर्यसम्पत्तिः साधिता, तथाहमपि सम्पूर्णश्रीभागवतविट्ति साधयिष्यामीत्याग्रहोऽस्मिन्नर्थे वैपरीत्यादनुचितः । वैपरीत्यं तु व्रजसीमन्तिनीभिः प्रिय-वाक्यानि फले प्रतिबन्धकानीतिभावप्रौढ्या निराकृतानि, प्रकृते तु भगवदाज्ञा †फलसाधिकेति तत्राग्रहो विपरीतफलकः, अनिष्टपर्यवसानादितिवाक्यश्रवणे सावधानतयेत्युक्तम् । कदाचिदतिप्रौढ्या विलम्बकरणे बाधकमाहुः । कृष्णात्परं नास्ति दैवमिति । कृष्णात्फलरूपात्परमतिरिक्तं दैवं परमेष्ठरूपम् । दैवमितिपदाद्बिधातूक्ताः* सर्वेण्यथा अत्र विवक्षिताः । तत्र धर्मिमार्गक्रीडास्थानमिदमेव । (क्रीडायां) विजिगीषाप्यत्रैव । (भक्तेन सह) स्वमार्गीयव्यवहारोपि । (भक्ताय स्वमाहात्म्यद्योतनेन) धुतिरप्यत एव, नो चेत्तद्व्यतिरेकेण शुष्कतैव । (भक्तानां) समयविशेषे स्तुतिरपि । (भक्ताय मोददानं यथा कालीयदमनेन) । मोदोऽपि तथा । भावविशेषजनितमदोपि । परमनिर्वृतिजनितः स्वप्नोपि । स्वप्नानन्तरं भावविशेषसूचककटाक्षसूचितरसेच्छापि । तदनन्तरं स्वाभिलषितस्थानगतिरपि, (भक्तसमीपगमनम्) इत्यादिकं सर्वमेव पूर्वभावप्रौढ्या बाध्यत इत्यनिष्टहेतुत्वात् प्रौढिस्त्याज्येत्यत उक्तं कृष्णात्परं नास्ति दैवमिति । ननु श्रीभागवतविचारः पुरुषोत्तमपर्यवसायेवेति कदाचित्प्रौढिरुचिता भवेदिति शङ्कानिराकरणार्थमुक्तम् । वस्तुतो दोषवर्जितमिति । अत्रायं भावः, यद्यपि श्रीभागवतविचारः पुरुषोत्तमपर्यवसायी तथापि विचारे क्रियमाणे स्वसिद्धान्तनिरूपणार्थं तद्विरुद्धशास्त्रान्तरीयसिद्धान्तनिराकरणमावश्यकमेव, भगवदाज्ञाहेतुकफलविचारे एतद्भावातिरिक्तभावप्रवेश एव फलमार्गे दोष इति वस्तुविचारे क्रियमाणे फलस्यैव निर्दुष्टत्वं भावान्तरप्रवेशहेतुवस्तुनः सर्वात्मना न निर्दुष्टत्वमितिज्ञापनायोक्तं वस्तुतः स्वरूपतो न निर्दुष्टत्वम् ॥ १ ॥

एवं प्रबोधनेपि पूर्वप्रौढिकृताज्ञोल्लङ्घनजनितापराधेन यदि भगवानपमानेन फल-विलम्बं कुर्यात्तदोभयभ्रंशादेकमपि कार्यं न सिध्येदिति श्रीभागवतार्थविट्तिरसमाध्याग्रह एव सर्वाचीन इति मनःकलिलं लौकिकदृष्टान्तेन कैमुतिकन्यायेन निरस्यन्ति, चाण्डाली चेदिति ।

† भगवत्प्राप्तिरूपत्वात् ।

* दिवु क्रीडा-१ विजिगीषा-२ व्यवहार-३ धुति-४ स्तुति-५ मोद-६ मद-७ स्वप्न-८ कान्ति-९ गतिषु १० ।

१ तवेति पाठः ।

चाण्डाली चेद्राजपत्नी जाता राज्ञा च मानिता । कदाचिदपमानेपि मूलतः का क्षतिर्भवेत् ॥ २ ॥

चाण्डाली चाण्डालजातीया राजपत्नी जाता राज्ञा पत्नीत्वेन परिगृहीता, इतर-
पत्न्यपेक्षयाधिकं मानिता कदाचित्पमादतस्तस्या अपराधाच्चेदपमानोपि कृतस्तदा मूलतः
राजपत्नीत्वतः का क्षतिर्भवेत् राजपत्नीत्वं न गच्छतीत्यर्थः । यद्यप्यस्यां यज्ञसंयोगा-
भावात्पत्नीत्वं न सम्भवति तथापि *भोग्या जातेतिपदं विहाय पत्नीपदोपादानाद्यथा
पत्नी त्यागयोग्या न भवति, तथैवास्यामप्यङ्गीकाराभिमानो ज्ञापितः । तेन स्वातिरिक्ता-
दृश्यत्वस्पर्शयोग्यत्वान्यविनियोगाभावादयो धर्मा ज्ञापिताः । यदि मूलपदेन चाण्डालीत्व-
मुच्यते तदा मानस्य चाण्डालीत्वमेव हेतुः स्यान्न तु राजपत्नीत्वम् । अत्र तु सम्मानने
राजपत्नीत्वमेव हेतुत्वेनोच्यते न तु चाण्डालीत्वम्, अन्यथा पत्नी जातेतिपदं व्यर्थं
स्यात् । तस्मात्तत्कृतापमानेपि तया न खेदः कार्यः, राजपत्नीत्वरूपमूलस्य विद्यमानत्वात् ।
यथा फाल्गुने मासि प्राचीनपत्रापगमेऽपि समूलस्य वृक्षस्य नूतनपल्लवाद्युद्गमेन पुनर्यथा-
पूर्वत्वं तथा पत्नीत्वे सति पुनः पूर्ववदेव भविष्यतीति विचार्य खेदो न कार्यः । चेदिति
पदादयोग्यतायामपि दैवगत्याङ्गीकारेपि यत्रैवं व्यवस्था लौकिके, तत्र सर्वथाङ्गीकारयोग्ये,
अङ्गीकर्तुरलौकिकत्वे, अङ्गीकारस्य च नित्यत्वे, तवेयं फलविलम्बचिन्ता सर्वात्मना नोचि-
तेति नाग्रहः कर्त्तव्यः । यदि विलम्बः सोपि रसस्य संयोगविप्रयोगात्मकत्वाद्विलम्बस्य
विप्रयोगरसात्मकत्वात् फलप्रमथ्यपात्येवेति सर्वमवदातम् । एवमलौकिकप्रकारेण स्वमनः-
प्रबोधनेनानुषङ्गिकी स्वमार्गीयाणामपि शिक्षा ज्ञापिता ॥ २ ॥

यद्यपि फलविलम्बजनितः खेदो नास्ति तथापि भावप्रौढ्यभिमानहानिजनितः
पश्चात्तापो जात इति खिन्नमन्तःकरणं प्रबोधयितुमाहुः समर्पणादिति ।

समर्पणादहं पूर्वमुत्तमः किं सदा स्थितः ।

का ममाधमता भाव्या पश्चात्तापो यतो भवेत् ॥ ३ ॥

मानहानिजनितः पश्चात्तापः स्वसमान एवोचितो न तु स्वीयत्वेन हितार्थं प्रभु-
कृतमानहानौ । भावजनितमानोत्पत्तियोग्यतापि तत्र प्रभ्वसाधारणसम्बन्धेनैव जाता न
तु ततः पूर्वमपीति विचारयेति ज्ञापनार्थमुक्तं पूर्वमुत्तमः किं सदा स्थित इति । सदा,
असमर्पणदशायामपि उत्तमः पूर्वोक्तभावयोग्यः किमहं स्थितः ? । तस्मान्मम पूर्वोक्तभाव-
जननयोग्यताऽभावरूपाऽधमता, का भाव्या, का कीदृशी भाव्या, विचारणीया । कीदृशी-
तिपदादधमताया निरवधित्वमुक्तम् । यस्मात्सर्वात्मना पश्चात्तापहेत्वभावस्तस्मात्त्वयास्मिन्नर्थे
पश्चात्तापो न कर्त्तव्यः ॥ ३ ॥

यद्यपि पश्चात्तापहेत्वभावात् पश्चात्तापत्याग उचितस्तथापि फले बहुकालविलम्ब-
श्चेत्तदा किं कार्यमिति सन्दिहानमन्तःकरणं बोधयन्ति सत्यसङ्कल्प इति ।

सत्यसङ्कल्पतो विष्णुर्नान्यथा तु करिष्यति ।

आज्ञैव कार्या सततं स्वामिद्रोहोन्यथा भवेत् ॥ ४ ॥

सत्यः यथार्थः सङ्कल्पः मनोविचारो यस्य तादृशत्वाद्विष्णुः बाह्याभ्यन्तरभेदेन
रसव्याप्तः । अन्यथा फलदामे विलम्बं न करिष्यति । अस्मिन्नर्थेन्यथाभावशङ्कानि-
राकरणार्थं तु शब्दः । तस्माच्चया फलविलम्बसन्देहमपि त्यक्त्वा प्रभ्वाज्ञैव कार्या सततं,
न तु भावप्रौढ्या कदाचिदप्यन्यथाभावः कार्यः । अकरणे बाधकमाहुः, स्वामिद्रो-
होन्यथा भवेदिति । अन्यथा आज्ञाया अकरणे स्वामिद्रोहो भवेत् । आज्ञैव कार्या
सततमित्येतावतैव आज्ञाकरणसिद्धावपि बाधकोक्तेरयमाशयः । यथा फलप्रकरणे
ब्रजसीमन्तिनीनां भावप्रौढ्या प्रभ्वाज्ञाया अकरणेपि कार्यं सिद्धं, तथा ममापि सेत्स्य-
तीत्यज्ञाननिवृत्त्यर्थमुक्तं स्वामिद्रोहोन्यथा भवेदिति । अस्यायमर्थः, ब्रजसीमन्तिनीनां
भावप्रौढ्या आज्ञोलङ्घनं प्रभोः स्वस्य च पुरुषार्थसाधकं जातम् । तद्वृष्टान्तेन तवैवङ्करणे
उभयोरपि विपरीतफलकत्वज्ञापनाय बाधकत्वमुक्तम् । बाधकत्वे हेतुः, तासां प्रभ्वाज्ञो-
लङ्घनं फलप्रतिबन्धकनिराकरणे उपयुक्तं जातं, तेन प्रभोस्तासां च निरवध्यानन्दः
सिद्धः । तव त्वाज्ञोलङ्घनं प्रभुदित्सितफलप्रतिबन्धकत्वेन प्रभोः क्रोधजननेन, तेन
क्रोधेन तव फलविलम्बेन च, प्रभ्वपराधस्तव चानिष्टं भवेदिति तत्सर्वात्मना नैव कार्य-
मित्येतदर्थमुक्तं, स्वामिद्रोहोन्यथा भवेदिति ॥ ४ ॥

एवं सोपपत्तिकमाग्रहाभावमुपपाद्य कदाचित्पूर्वकृताग्रहेण प्रभुकोपे कथं स्वाभिल-
षितसिद्धिरिति सन्दिहानमन्तःकरणं प्रबोधयन्ति सेवकस्य त्विति ।

सेवकस्य तु धर्मोयं स्वामी स्वस्य करिष्यति ।

आज्ञा पूर्वं तु या जाता गङ्गासागरसङ्गमे ॥ ५ ॥

यापि पश्चान्मधुवने न कृतं तद्वयं मया ।

देहदेशपरित्यागस्तृतीयो लोकगोचरः ॥ ६ ॥

मया यत्पूर्वश्लोक उपपादितं, तव सेवकस्यासाधारणस्वाभाविकधर्मत्वेन तच्चेत्त्वयि
भविष्यति तदाऽसाधारणधर्मं दृष्ट्वा प्रभुरपि स्वस्वामित्वासाधारणधर्मं सेवकज्ञानागोचरमपि
सेवके करिष्यति । ननु हठदशायामपि मयि सेवकत्वस्य विद्यमानत्वात् स्वामिन्यपि सहज-
स्वामित्वासाधारणधर्मस्य विद्यमानत्वात् कथं फलविलम्ब इति सन्देहनिवृत्त्यर्थं फलविल-

म्बहेतुं सेवकधर्मं निरूपयन्ति, आज्ञेति । आज्ञा प्रभ्वाज्ञा पूर्वं प्रथमतो गङ्गासागरसङ्गमे
या जाता पश्चाद्वितीया या आज्ञा मधुवने मथुरायां जाता तदाज्ञाद्वयमपि मया न कृतम् ।
ननु तदाज्ञाद्वयं किं विषयकं यन्न कृतं तत्राहुः, देहदेशपरित्याग इति । पूर्वाज्ञाया
विषयो देहपरित्यागः । द्वितीयाज्ञाया विषयो देशपरित्यागः । ननु बलात्कारेण देहपरि-
त्यागस्य दोषरूपत्वात् कथं तदाज्ञासम्भवः । तदकरणे च कथं दोषसम्भव इति चेत्सत्यं,
कर्माधीनदेहे प्रारब्धभोगसमाप्तिव्यतिरेकेण बलात्कारेण देहत्याग एव दोषसम्भवः । यत्र
केवलं भगवदिच्छाधीनावेव देहग्रहणपरित्यागौ तदेहस्यालौकिकत्वात्तदाज्ञया परित्यागो
न दोषायेति ज्ञात्वापि यत्तदकरणं तस्याज्ञोलङ्घनहेतुत्वात् प्रतिबन्धकत्वमित्युक्तम् । देशप-
रित्यागः स्पष्टः । एवमाज्ञाद्वयाकरणेऽनिष्टहेतुत्वं ज्ञात्वा तृतीयाज्ञा कृतेत्याहुः, तृतीयो लोक-
गोचर इति । तृतीयः परित्यागः लोकप्रसिद्धस्मृत्यादिशास्त्रेषु गोचरो विषयः संन्यास-
ग्रहणपूर्वकं गृहपरित्यागः स कृतः । यद्यप्यत्र कृत इति शब्दो नास्ति तथापि पूर्वाज्ञाद्वय-
करणनिषेधादत्र च कृत इति शब्दाभावेपि करणमायाति । यद्यपि पूर्वोक्ताज्ञाद्वयाकरणा-
पराधः सम्भवति, तथापि तृतीयाज्ञाकरणेन तयोरप्याज्ञयोः करणं जातमिति नापराधः ।
तथापि, आज्ञोलङ्घनजनितापराधेन यदि फलविलम्बं कुर्यात् प्रभुस्तदा तज्जनितः
पश्चात्तापो भवत्येवेति कथमपराधनिवृत्तिरितिसन्देहे समाधानमाहुः, पश्चात्ताप इति

पश्चात्तापः कथं तत्र सेवकोहं न चान्यथा ।

लौकिकप्रभुवत्कृष्णो न द्रष्टव्यः कदाचन ॥ ७ ॥

फलविलम्बेपि विलम्बस्य दण्डस्थानीयत्वात्सेवकेन पश्चात्तापो न कर्त्तव्यः । तत्र
हेतुः, सेवकोहमिति । अहं सेवकः सेवाकरणयोग्यः । आज्ञाद्वयाकरणस्य सेवाप्रति-
बन्धकत्वं ज्ञात्वा शीघ्रं सेवार्थं विलम्बजतापेन शिक्षामिव प्रतिबन्धनिवृत्तिं विधाय पुनः
सेवार्थमेव विलम्बं न कृतवान् इति न मम पश्चात्तापः । यतोहं सेवकः, न चान्यथा ।
यदि मयि सेवकत्वं न मन्येत तदापराधेनोपेक्षामेव कुर्यात्, न तु स्वीयत्वं ज्ञात्वा विलम्ब-
जतापरूपशिक्षां कुर्यादित्यत उक्तं, न चान्यथेति, अस्मिन्नर्थेन्यथाभावो नास्तीत्यर्थः ।

ननु यथा लोके 'राजा मित्रं केन दृष्टं श्रुतं वेति लौकिकप्रभुन्यायेन तापानन्तर-
मप्युपेक्षामेव कुर्यादिति चेत्तत्र बाधकमाहुः, लौकिकप्रभुवदिति । लौकिकाः प्राकृता
जीवाः प्रभवो लोके प्रभुत्वेन व्यवहार्याः, तद्वद्भगवान्न द्रष्टव्यः न ज्ञातव्यः । तत्र हेतुः,
यतः कृष्णः फलात्मा प्रभुश्च । लौकिकप्रभूणां प्राकृतत्वात्तेषामङ्गीकारस्यानित्यत्वादङ्गी-
कृतस्याप्युपेक्षा सम्भवति, प्रकृते प्रभोरलौकिकत्वेन तदङ्गीकारस्यापि नित्यत्वेन अङ्गी-
कृतोपेक्षैवासम्भावितेति ज्ञापनायोक्तं, न द्रष्टव्यः कदाचनेति । अत एव पितृचरणै-
युरक्तं 'अङ्गीकृतजनजनितापराधकूटक्षमाविनोदोऽस्य । अङ्गीकृतिश्च नित्या वदन्तु

कोन्योस्य साम्यमिया'त्तेनाङ्गीकारस्य नित्यत्वे न सन्देहः । कदाचनेति भूतभविष्य-
द्वर्तमानकालेपीत्यर्थः ॥ ७ ॥

यद्यप्युपेक्षां न करिष्यति, तथापि, अपराधस्य जातत्वात्पुनः पूर्ववत्तादृशीं कृपां
न करिष्यतीति मनःसन्देहनिवृत्त्यर्थमाहुः, सर्वं समर्पितमिति ।

सर्वं समर्पितं भक्त्या कृतार्थोसि सुखी भव ।

त्वयि पूर्वं कृपासीदेव, यतस्त्वया सर्वमेव समर्पितं, तत्रापि भक्त्या भक्तिमार्गानु-
सारेण, न तु विहितत्वाद्युपाधिना, तस्माच्च फलरूपभक्तिमार्गाङ्गीकारेण कृतार्थ एवासि ।
मध्ये प्रौढ्याज्ञोल्लङ्घनजनितापराधेन अन्तराये सति क्लेशं प्राप्तवानसि । अतस्तमाग्रहं
परित्यज्य प्रभ्वाज्ञां कृत्वा पुनः पूर्ववदेव सुखीभव यथापूर्वं सुखं प्राप्सुहि । ननु, अङ्गी-
कारस्य नित्यत्वात्फलमार्गीयं सुखं यद्यपि दास्यति तथापि पूर्ववत्सर्वात्मना दास्यति
न वेति सन्देहजनितक्लेशमग्रिमदृष्टान्तेन दूरीकुर्वन्ति । प्रौढापीति ।

प्रौढापि दुहिता यद्वत्स्नेहान्न प्रेष्यते वरे ॥ ८ ॥

तथा देहे न कर्त्तव्यं वरस्तुष्यति नान्यथा ।

फले प्रभुः तारतम्यं तदा कुर्याद्यदि त्वदपेक्षा न स्यात्, यस्यापेक्षावश्यकी तस्य
दोषमप्यनङ्गीकृत्य फलं ददात्येव । पूर्वोक्तं दृष्टान्तमेव विवृण्वन्ति । यथा प्रौढा रमणयोग्या
स्वकीया दुहिता तस्यां स्नेहाधिक्यात् तस्या वरे भोक्तरि भोगावश्यकदशासमये यदि
न प्रेष्यते तदा वरः स्वाभिलाषाया अपूर्त्याऽसन्तुष्टो भवति । प्रेष्यते चेत्सन्तुष्ट एव
भवति । अपि शब्देन यद्यपि पाणिग्रहणमारभ्यैव तस्य भोगेच्छास्त्येव, तथापि तस्यां
स्वोपमर्दासहिष्णुत्वेन विलम्बमपि सहते । सहिष्णुत्वदशायां विलम्बकर्त्तरि असन्तुष्ट एव
भवति । तथा प्रभोः सर्वात्मना स्वापेक्षासमये यदि अपेक्षां ज्ञात्वा कार्यसंपत्तिर्न क्रियते
तदा प्रभुरसन्तुष्ट एव भवति । तस्मादयं विलम्बः प्रभोः स्वाभिलषितसिद्धयभावहेतुक
इति, विलम्बाभावे पूर्ववदेव सर्वात्मना स्वाभिलाषापूर्त्यर्थं फलं दास्यत्येवेत्यस्मिन्नर्थे
विलम्बस्त्याज्य एवेत्यत उक्तम् । तथा देहे न कर्त्तव्यमिति । देहे देहत्यागविषये
सर्वात्मना प्रभुसन्तोषाभावाद्विलम्बो न कार्यः । यथा दुहितृप्रेषणविलम्बे स्नेहो हेतुः ।
तन्निराकरणपूर्वकप्रेषणे वरसन्तोषेणोभयकार्यसिद्धिस्तथात्राप्याग्रहेतुत्यागपूर्वकमाज्ञाकर-
णेनोभयकार्यसिद्धिरिति सर्वात्मना प्रभुसन्तोषार्थं देहत्यागविलम्बहेतुर्हठस्त्याज्य एव ।

ननु यद्यप्यस्मिन्नर्थे हठोऽनुचिस्तथापि भगवदभिप्रेतश्रीभागवतार्थप्राकट्येन लोके
परमोत्कर्षः सिद्धयतीति कदाचिद्यत्किञ्चिद्विलम्बेच्छा सम्भवति । तस्या अपि फल-
विलम्बहेतुत्वेन तां निराकुर्वन्ति, लोकवदिति ।

लोकवच्चेत्स्थितिर्मे स्यात्किं स्यादिति विचारय ॥ ९ ॥

यद्यपि भगवदभिप्रेतश्रीभागवतार्थप्राकट्येन जैमिनिव्यासादिवत् श्रुत्यविरुद्धालौकिकशास्त्रार्थप्राकट्येन लोक एवोत्कर्षः सिद्धयेत् । नत्वलौकिकस्वसिद्धान्तफलानुभवहेतूत्कर्षः सिद्धयति । लोकोत्कर्षसिद्धौ जैमिनिव्यासाद्युत्कर्षवल्लौकिक एवोत्कर्षः सेत्स्यति, न तु स्वमार्गीयोत्कर्षोपि । तस्मात्तदुत्कर्षसिद्धौ मे मम स्वमार्गीयफलभोक्तुः पूर्वोत्कर्षफलविचारस्य स्वमार्गीयफलविलम्बहेतुत्वार्तिकं फलं स्यान्न किमपीत्यर्थः । स्वमार्गीयफलविचारे यत्र मुक्त्यादीनामपि निःफलत्वं तत्र पूर्वोक्तलौकिकस्यापि फलत्वगणना सर्वात्मना दूरापास्तेति ज्ञापनायोक्तम्, किं स्यादिति । अत एतत्फलतारतम्यविचारेण त्वयापि सर्वात्मना फलसिद्धिविलम्बाभाव एव विचारणीयो न त्वन्योपि विचारः कर्तव्य इति ज्ञापनायोक्तम् । विचारयेति ॥ ९ ॥

यद्यपि फलविलम्बाभाव एव विचारणीयस्तथापि बलात्कारेण शरीरत्यागस्य स्वतोऽशक्यत्वात् कथं सम्भवतीति सन्देहनिवारणप्रकारमाहुः । अशक्य इति ।

अशक्ये हरिरेवास्ति मोहं मा गाः कथञ्चन ॥ १० ॥

यद्यपि बलात्कारेण शरीरत्यागः स्वकर्तृकश्चेत्स्यात्तदाऽशक्यः स्यात् । प्रकृते शरीरत्यागस्तु भगवदिच्छाकर्तृक इति न स्वस्याशक्यत्वम् । यतोऽशक्यादिसर्वदुःखहर्ता यो हरिः स एव सर्वपुरुषार्थसाधकत्वेन स्थित एवास्ति । अत्र हरिपदोक्त्या देहत्यागोपि फलान्तरायदुःखदूरीकरणार्थमेव । अतो लोके अशक्यस्याप्यनायासेन साधकत्वमुक्तं भवति । तस्मात्फलविलम्बाभावार्थमेतावत्कर्तरि मोहं मा गाः, मोहं चित्तविक्षेपं मा गा, न प्राप्नुहि, कथञ्चन केनापि प्रकारेण आज्ञोलङ्घनजनितापराधफलविलम्बविषये आज्ञोलङ्घनात्पूर्वसामयिकफलानुभवे, आज्ञाकरणानन्तरं फलानुभवतारतम्यविषये च सर्वात्मना वैयर्थ्याभावबोधनायोक्तम्, कथञ्चनेति । अतः परमुक्तार्थमुपसंहरन्ति ॥ १० ॥

एवं प्रबोधनेन सर्वात्मना वैयर्थ्यनिवृत्तिर्जातेति ज्ञापनायाहुः । इतीति ।

इति श्रीकृष्णदासस्य बल्लभस्य हितं वचः ।

चित्तं प्रति यदाकर्ण्य भक्तो निश्चिन्ततां व्रजेत् ॥ ११ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यविरचितमन्तःकरणप्रबोधः समाप्तः ।

इतीति समाप्तौ । श्रीकृष्णदासस्य श्रीकृष्णपदेन भक्तसहितलीलारसाविष्टत्वं ज्ञापितं, तद्दासत्वेन शुद्धपुष्टिमार्गीयफलरूपदास्यं प्राप्तस्य तत्रापि बल्लभस्य प्रभोः शुद्ध-

पुष्टिमार्गीयफलरूपदास्यप्राप्तानां च वल्लभस्यात्यन्तं प्रियस्य तादृशस्य स्वचित्तं प्रति हितं वचः, हितं हितकारि । वचसि हितमिति पदोपादानेन वचनस्य आप्तवाक्यत्वेन प्रामाण्यावधारणेन चित्तस्य सर्वात्मना वैयर्थ्याभावः सिद्ध इति ज्ञापनायोक्तम् । चित्तं प्रतीति । एवं प्रबोधनेन स्वचित्तस्य शुद्धपुष्टिमार्गीयपरमफलानुभवयोग्यतां निःसन्दिग्धामुपपाद्य एतच्छ्रवणेन स्वमार्गीयाणामपि स्वाधिकारानुसारेणापि भक्तिमार्गीयफलं सिद्धयतीति ज्ञापनायाहुः, यदाकर्ण्येति । यद्वच आकर्ण्य आसमन्ताच्छ्रुत्वा । यद्यपि वचः श्रुत्वेत्येतावतैव श्रवणसिद्धावपि आसमन्तात्कथनेन साभिप्रायश्रवणं ज्ञापितम् । साभिप्रायश्रवणस्य फलमाहुः, भक्त इत्यादि । भक्तो भगवति स्निग्धो भवति । तदनन्तरमाचार्याणां फलविलम्बहेतुदूरीकरणसामर्थ्यं ज्ञात्वा स्वस्यापि फलविलम्बहेतुचिन्तां दूरीकरिष्यन्तीति चिन्तापरित्यागेन निश्चिन्ततां व्रजेत् प्राप्नोतीत्यर्थः ।

चित्तप्रबोधकाचार्यवचांसि विवृतानि वै ।

तेनाचार्याः प्रसीदन्तु स्वीये मयि सदा स्वतः ।

इति श्रीपितृपादाब्जपरागधनिना मया ।

श्रीवल्लभेन विरचिता विवृतिः पूर्णतामियात् ॥ २ ॥

अर्पिता श्रीमदाचार्यपदाब्जेषु मया स्वतः ।

तेनैव कृतकृत्योस्मि इति मे निश्चिता मतिः ॥ ३ ॥

इति श्रीवल्लभविरचितान्तःकरणप्रबोधटीका समाप्ता ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेश्यो नमः ।

श्रीवल्लभाचार्यचरणविरचितान्तःकरणप्रबोधः ।

श्रीरघुनाथचरणनिर्मितं विवरणम् ।

ब्रजस्त्रीनेत्रनलिनवनालीषु परिभ्रमन् ।

लिप्संस्तन्मधु योऽलित्वं प्राप तं कृष्णमाश्रये ॥ १ ॥

अथ भगवदीयानामनवरतभगवद्भजनसिद्ध्यर्थं तत्प्रत्युद्गुरितजनितचिन्तासन्तान-
दवदहनदमनोपायमन्तःकरणप्रबोधमन्तःकरणं संमुखीकृत्य प्रतिजानते । अन्तःकरणम-
द्वाक्यं सावधानतया शृण्विति ।

अन्तःकरण मद्वाक्यं सावधानतया शृणु ।

कृष्णात्परं नास्ति दैवं वस्तुतो दोषवर्जितम् ॥ १ ॥

अत्र स्वान्तःकरणव्यपदेशेनान्येषामन्तःकरणं प्रबोध्यत इति ज्ञेयम् । कृष्णात्परं
नास्ति दैवमित्यादिवक्ष्यमाणं मदीयं वाक्यं सावधानतया प्रमादराहित्येन शृणु आक-
र्णयेत्यर्थः । तदेवाहुः, कृष्णात्परमिति । वस्तुतः परमार्थतो विचार्यमाणे 'कृषिर्भूवाचक'
इत्यादिनिरुक्तिबलात्कृष्णात्परमन्यदोषवर्जितं दैवं देवः सर्वोपास्य ईश्वरो नास्तीत्यर्थः ।
अत एव गीतायां 'न त्वत्समोस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्य' इति । एवं बुध्यस्वेति वाक्यशेषः ।
ननु भगवदीयानामपि कदाचिल्लोकवत्कुतश्चिदभिभवो दृश्यतेऽतश्चाभिमानेन स्वावमान-
माशङ्क्य, अहं भगवति कृतात्मनिवेदीति सर्वं मयि भगवदेककर्तृकमिति विमृश्य मदप-
मानमपि भगवतैव कृतमिति भगवत्यपि दोषस्फूर्त्तौ सदृष्टान्तं समाधानमाहुः ।

चाण्डाली चेद्राजपत्नी जाता राज्ञा च मानिता ।

कदाचिदपमाने वा मूलतः का क्षतिर्भवेत् ॥ २ ॥

अत्र चाण्डालीतिपदं महादोषोपलक्षणपरं, तेन सदोषा या काचन राजपत्नीत्वेन
परिगृहीता जाता राज्ञा च सत्कृता, कदाचित्तस्या अपमानेपि मूलतः स्वरूपात्क्षतिः
हानिः का भवेन्न कापीत्यर्थः । अयं भावः । भगवत्सम्बन्धं विना सर्वेषामन्तःकरणं
स्वभावतो दुष्टमेव । उत्कर्षस्तु भगवत्सम्बन्धकृत एव, तेन यत्सम्बन्धात्स्वयमुत्कृष्ट इत्य-

भिमन्यते, तत्कृतापमानेपि स्वरूपं तु स्वस्य पूर्वं सदोषमेवेति कुतस्तरां दोषावकाश इति । चकारादन्यैरपि राज्ञीत्वेन मानिता पूजिता । दृष्टान्ते एवं ज्ञेयं, सदोषाया अपि चाण्डाल्या राजपरिग्रहात् मानिताया अपि कदाचिद्राजकृततिरस्कारे स्वजातीयपतिकृतसमाननतो वरं राजकृततिरस्कार इति, यथा सम्बन्ध्युत्कर्षात्स्वोत्कर्षः । एवं भगवत्कृतापमानेपि स्वस्य लाभ एव न हानिरिति भावः ॥ २ ॥

स्वस्यान्तःकरणं स्वयमेव कथं बोधनीयमित्यपेक्षायामाहुः ।

समर्पणादहं पूर्वमुत्तमः किं सदा स्थितः ।

का ममाधमता भाव्या पश्चात्तापो यतो भवेत् ॥ ३ ॥

योहमिदानीमुत्तमत्वाभिमानेनावमतोस्मीति मन्ये स एवाहमात्मसमर्पणात्पूर्वमपि किं सर्वकालमुत्तम एव स्थित आसम्, प्रत्युत तद्विपरीत एवासमतो मम पूर्वापेक्षयाऽधमता का भाव्या भविष्यति । यतः पूर्वावस्थामनुस्मृत्य पश्चात्तापो भवेदित्यर्थः ॥ ३ ॥

नन्वेवं बहुशः समाधानेपीदानीन्तनावमानवत्फलदशायामप्येवं कुर्याच्चेत्तदानीं कथं समाहितिरित्यपेक्षायामाहुः ।

सत्यसङ्कल्पतो विष्णुर्नान्यथा तु करिष्यति ।

आज्ञैव कार्या सततं स्वामिद्रोहोन्यथा भवेत् ॥ ४ ॥

सत्यो यथार्थो यः सङ्कल्पो व्रतं तस्माद्विष्णुः सर्वत्र वर्त्तमानः फलदशायामप्यन्यथा न करिष्यत्येवेति ज्ञेयम् । तुशब्दो निर्द्धारणे च । स च सङ्कल्पो यथा । ‘द्विशरं नाभिसन्धत्ते द्विःस्थापयति नाश्रितान् । द्विर्ददाति न चार्थिभ्यो रामो द्विनैव भाषते ’ । ‘सकृदेव प्रपन्नो यो यस्तवास्मीति याचते । अभयं सर्वभूतेभ्यो ददाम्येतद्व्रतं मम ’ । ‘कौन्तेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यतीत्येवमादिषु ज्ञेयः । येन भगवताहं सर्वतः पृथक्कृत्य स्वभजने योजितः स कथमग्रे त्यक्ष्यतीति भावः । स्वस्यावश्यकर्तव्यमाहुः । आज्ञैवेति । सततं निरन्तरमाचार्यद्वारा या आज्ञा सैव कार्या न तु कदाचिदप्यनाज्ञसमन्यमतसिद्धं वा । अन्यथा एवमकरणे स्वामिद्रोह एव भवेत् ॥ ४ ॥

नन्वाज्ञातिरिक्तकार्यमात्राकरणे प्राप्ते चिकीर्षितकार्यस्य कथं सम्पत्तिरित्याहुः ।

सेवकस्य तु धर्मोयं स्वामी स्वस्य करिष्यति ।

सर्वस्वनिवेदिभक्तस्यायमेव धर्मो यत् स्वामी प्रभुरेव सर्वमैहिकामुष्मिकं स्वस्य स्वीयभक्तस्य करिष्यतीत्यर्थः । एवमनुसन्धानेन स्थेयमिति भावः ॥ ५ ॥

अत्र विश्वासार्यमाचार्याः स्वानुभवमुद्भाषयन्त्याज्ञा पूर्वमित्यारभ्य श्लोकद्वयेन ।

आज्ञा पूर्वं तु या जाता गङ्गासागरसङ्गमे ।

यापि पश्चान्मधुवने न कृतं तद्वयं मया ॥ ६ ॥

देहदेशपरित्यागस्तृतीयो लोकगोचरः ।

पश्चात्तापः कथं तत्र सेवकोहं न चान्यथा ।

लौकिकप्रभुवत्कृष्णो न द्रष्टव्यः कदाचन ॥ ७ ॥

आज्ञापूर्वमिति । मां प्रति पूर्वं प्रथममाज्ञा देशपरित्यागविषयिणी गङ्गासागर-
सङ्गमे जाता । यापि पुनरन्या देहपरित्यागविषयिणी मधुवने मथुरयां जाता तदाज्ञा-
द्वयं मया न कृतमेव । तृतीया या लोकगोचरा लोकविषयिणी लोकानुद्धरस्वेत्येवंरूपा सा
कृतेति शेषः ।

तत्राज्ञाद्वयभङ्गरूपेण सति कथं मम पश्चात्तापो, यन्मया न कृतमित्येवं रूपः, स न
कथमपि सङ्गच्छत इति । अकरणे हेतुः, सेवकोहमिति । सेवकस्य सर्वस्वनिवेदिनो या
काचन कृतिः सा भगवदिच्छयैवेति निश्चयात् । न चान्यथा अन्यसदृशो नास्मीत्यर्थः ।

ननु लौकिकप्रभूणामिवाज्ञाभङ्गस्यादोषत्वे भगवतोपि तथात्वापत्तिरित्यत आहुः ।
लौकिकप्रभुवदिति । कदाचिदासुरव्यामोहार्थं लोकवदाचरणेपि लोकवद्भगवान्न कदा-
चिदपि ज्ञेय इत्यर्थः । लोकवदाचरणं तु रामायणमौसलादिषु प्रसिद्धम् ॥ ७ ॥

कस्मिन्नप्यंशे चिन्ता न कार्येत्याहुः ।

सर्वं समर्पितं भक्त्या कृतार्थोसि सुखीभव ।

प्रौढापि दुहिता यद्वत्स्नेहान्न प्रेष्यते वरे ॥ ८ ॥

तथा देहे न कर्त्तव्यं वरस्तुष्यति नान्यथा ।

लोकवच्चेत्स्थितिर्मे स्यात्किं स्यादिति विचारय ॥ ९ ॥

सर्वं लौकिकालौकिकसाधारणं स्वीयं भक्त्या स्नेहपूर्वकं समर्पितमेवास्ति, अतः
कृतार्थोसि कृतकृत्योसि सुखी भव, सुखेनैवं वर्त्तस्व, न मिथ्या चिन्तयेत्यर्थः । आलस्या-
दिना भगवदर्थं प्रियास्पदं स्वशरीरमनुपयुञ्जानं प्रति सदृष्टान्तं दोषमाहुः । प्रौढापीति ।
प्रौढा वृद्धा, अपि शब्दादप्रौढापि दुहिता यदा स्नेहवशाद्वरे तद्दर्त्तरि न प्रेष्यते न याप्यते
तदा तत्त्वामी वरस्तां विना प्रकारान्तरेण न तुष्टो भवतीति, यद्वद्यथास्ति तथा
निवेदिते देहेऽप्यतिस्नेहवशादनुपयोगो भगवदसन्तोषकारक इत्यर्थः । लोकवदिति ।

साधारणलोकवन्मे यदि स्थितिः स्यात्तदेदानीं तनावस्थापेक्षया तदधिकं लोके वेदे च किं स्यान्न किमपि, प्रत्युत सर्वनाश एव भवेदित्येवं त्वमेव विचारय, इदमुपपन्नं न वेति ।

ननु सर्वथा शरीराद्यशक्तौ भजनासम्भवे कथं निस्तार इत्यत आहुः ॥

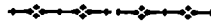
अशक्ये हरिरेवास्ति मोहं मा गाः कथञ्चन ॥ १० ॥

सर्वप्रकारेण कृत्यऽसाध्येर्धे हरिरेवास्ति मम शरणमिति बुद्धिमवलम्बस्व । अस्मिन्नर्थे कथमपि मोहं वैचित्यं मा गाः, मा प्राप्नुहि ॥ १० ॥

उपसंहरन्ति ।

इति श्रीकृष्णदासस्य वल्लभस्य हितं वचः ।

चित्तं प्रति यदाकर्ण्य भक्तो निश्चिन्तता व्रजेत् ॥ ११ ॥

इति श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणविरचितान्तःकरणप्रबोधः ।

श्रीकृष्णे दास्यं गतस्य वल्लभस्य, श्रीकृष्णदासस्येति जात्यभिप्रायेणैकवचनं वा । श्रीकृष्णदासस्य चित्तं प्रति हितमभीष्टसम्पादकं वल्लभस्येदमभिहितं वचो ज्ञेयम् । कथं तदित्यत आहुः, यदाकर्ण्येति । यद्वचः श्रुत्वा भक्तो नैश्चिन्त्यं प्राप्नुयादिति ॥ ११ ॥

इति * श्रीविट्ठलेश्वरात्मजश्रीरघुनाथविरचितमन्तःकरणप्रबोधविवरणं
संपूर्णम् ।

* केनचिद्वैखकेन श्रीप्रभुचरणानां विवरणमितिलिखितं, परमन्यत्र श्रीरघुनाथाभिधानधुपलब्धेरत्र श्रीप्रभुचरणविरचितटीकाऽभावाच्च कृतिरियं श्रीरघुनाथामेवेति निश्चीयते ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

श्रीवल्लभाचार्यचरणविरचितान्तःकरणप्रबोधः ।

श्रीमन्महानुभावश्रीहरिरायचरणविरचितविवृतिसमेतः ।

अथ श्रीवल्लभाचार्याः कृष्णेनातिदयालुना । निःसाधनजनोद्धृत्यै पुष्टिप्रकटनेच्छुना ॥
स्वास्वरूपाः स्वतस्तेन प्रभुणा प्रकटीकृताः । जीवोद्धाराय विवृतिं चक्रुर्भागवते मुदा ॥
तथा स्वतन्त्रभजनप्रकारस्योपदेशनम् । ततश्च भगवान्मत्वा स्वमार्गोद्धाटनं हि तैः ॥
आचार्यविप्रयोगं चासहमानोखिलेश्वरः । आज्ञाद्वयमदादेहदेशत्यागैकबोधिकम् ॥
ततः स्वप्रौढविशतः करुणावशतोपि च । तद्वयोलङ्घनं चक्रुः पश्चात्तापस्ततोऽभवत् ॥
दोषस्फूर्त्या हरौ सङ्गविलम्बान्यागजाद्भयात् । अङ्गीकृतिगतेश्चापि धर्मत्यागाच्च दुःसहः ॥
वालवत्पूर्वमाज्ञप्तः पश्चान्नेति यदब्रवीत् । मां तेनास्थिरवाक्त्वं हि हरौ दोषस्तदास्फुरत् ॥
ततः समादधुश्चित्तं वचनैः स्फूर्तिमागतैः ।

अन्तःकरण मद्वाक्यं सावधानतया शृणु ।

कृष्णात् परं नास्ति दैवं वस्तुतो दोषवर्जितम् ॥ १ ॥

अन्तःकरणपदतो बहिरज्ञानबोधनम् ॥

दोषसम्बन्धतश्चित्ते*स्वभिन्नत्वं हि मन्वते । आज्ञोलङ्घनतो दोषो भगवदोषभावनात् ॥
अत एव तदात्मीयं कर्तुमत्र समाहतिः । अन्यथा प्रौढिदाढर्ये तु सर्वभावाच्च्युतिर्भवेत् ॥
मद्वाक्यमिति वाक्येषु स्वसम्बन्धो निरूपितः । निर्दोषभगवद्भावबोधकत्वात्तु सर्वथा ॥
अत एव समासो हि पदयोरत्र बोधितः । वाक्यमित्येकवचनं सर्वैरेकार्थबोधनात् ॥
स्ववाक्यस्य दुरुहत्वाद्भावप्रौढस्य चेतसः । अर्थानवगमस्तस्मात्सावधानत्वबोधनम् ॥
श्रवणोक्तया सतात्पर्यमर्थावगमनं मतम् । श्रवणेनैव हि स्वीयविचारान्तरवारणम् ॥
एतदश्रवणे दोषोपीति विध्यवतारणम् । पश्चात्तापो द्विधा जातः प्रभुदोषसमागतेः ॥
आज्ञारूपस्वधर्मस्य परित्यागात्स्वदोषतः । तत्र तु प्रथमं दोषः प्रभौ नास्तीति कथ्यते ॥
तदारोपणतश्चित्ते भ्रान्तत्वमपि चोच्यते । न हि कृष्णे सदानन्दे दोषसम्भावनोद्भवः ॥
सच्छब्देन यतस्तत्र दोषाभावश्च रूप्यते । सर्वस्यैव तदात्मत्वान्न परं विद्यते ततः ॥

* 'स्वस्मिन् तत्त्वम्' पाठः ।

अतो वैषम्यनैर्घृण्ये अपि दोषौ न कर्तरि । नास्तीत्युक्त्या तदन्यस्य सत्ताभावो विबोध्यते ॥
 दैवशब्देन पूज्यत्वं सर्वेषां ज्ञापितं हरौ । तस्यैव च परत्वेन सर्वोत्कृष्टत्वबोधनम् ॥
 जगत्पूज्ये भगवति दोषसत्ता कथं भवेत् । अन्येषामपि पूज्यत्वं तद्विभूतित्वतोपि हि ॥
 भृगवे हरिणा स्वस्य दोषाभावो विबोधितः । निर्दोषपूर्णगुणता सर्वत्रैव निरूपिता ॥
 सर्वेषां भाग्यरूपत्वं दैवशब्देन चोदितम् । यथा भाग्यं विना सर्वसाधनं विफलं मतम् ॥
 तथा तत्पतिकूल्ये न देवानां फलदातृता । अत एवास्मदाचार्यैर्ग्रन्थे सेवाफलाभिधे ॥
 तदान्यदेवसेवापि व्यर्थेति विनिरूपितम् । प्रायश्चित्तानि चीर्णानीत्यादिवाक्यानि सन्ति हि ॥
 स्वसम्बन्धेन सर्वेषां फलदे दोषवारके । स्वरूपतोपि निर्दोषे कथं दोषनिरूपणम् ॥
 ननु भुव्यवतारे तु क्रोधादि दृश्यते हरौ । दैत्यमारणतो नन्तयुवतीनां परिग्रहात् ॥
 क्रोधोपि देवस्येत्यादिवाक्यं च खलु दृश्यते । इति चेन्न हरौ दोषः प्रतीत्या न हि वस्तुतः ॥
 विचार्यमाणे क्रोधादि हितं पर्यवसानतः । मुक्तिदानान्निजानन्ददानात्तदधिकारतः ॥
 दोषा एव न जीवैस्तु प्रयुक्तास्तं स्पृशन्त्यपि । अभिवारा वैष्णववदतस्तद्दोषवर्जितम् ॥
 एवं सतीदृशे नाथे दोषारोपणतः स्वतः । पूर्वं जातोपि चोत्कर्षो नश्येत्तदपमानतः ॥
 स्वामिसम्बन्धराहित्याद्भवेत्तु महती क्षतिः । इति चेत्तत्समाधानमग्रिमश्लोकरूपितम् ॥

चाण्डाली चेद्राजपत्नी जाता राज्ञा च मानिता ।

कदाचिदपमानेपि मूलतः का क्षतिर्भवेत् ॥ २ ॥

संभावितस्य चाकीर्त्तिरिति गीतोक्तवाक्यतः । उत्कृष्टस्य पुरा पश्चादपकर्षे क्षतिर्भवेत् ॥
 पूर्वं स्वरूपे दृष्टान्तस्तथा हीनो निरूपितः । तादृशस्य तथोत्कर्षे मूलं तु भगवान्मतः ॥
 पुष्टिमार्गवृत्तौ नैव जीवोत्कर्षो नियामकः । भक्तिहंसे तथा चोक्तं प्रभुभिर्विद्वलेश्वरैः ॥
 पूर्वं जीवगतोत्कर्षोऽप्यप्रयोजक इत्यपि । मूलतस्त्वपमाने तु न हीनस्य क्षतिर्भवेत् ॥
 अपमानजदुःखं तु क्रियते स्वविचारतः । दास्यं स्मर मनः स्वीयं दासानां नापमाननम् ॥
 चेदित्यनेन दौर्लभ्यमङ्गीकारे निरूपितम् । जातं यद्राजपत्नीत्वं तन्न याति कथञ्चन ॥
 अन्यैर्वा सा न दुर्वाक्यैर्वक्तुं शक्या बलान्वितैः । न वा तदुपभोगोन्यैः पश्चात्कर्तुं हि शक्यते ॥
 अपमाने विलम्बस्तु विरहानुभवार्थकः । बहिः संवेदने पश्चादैन्यभावप्रसाधकः ॥
 तदनन्तरमन्येपि मातृत्वमतयो ध्रुवम् । मानयन्ति यतस्त्वां हि नापकर्षस्ततो मतः ॥
 कदाचिदित्यनेनात्र नित्यता नापमानने । मनःपूर्वकृतित्वेन नित्यताङ्गीकृतौ हरेः ॥
 नापमाने यतस्तत्र हरेरिच्छा न तादृशी । शिक्षार्थं दण्डनार्थं वा कुरुते न निजेच्छया ॥
 इच्छापूर्वकृतित्वे हि भवेदेव हि नित्यता । दण्डोप्यनुग्रहः प्रोक्तः सर्वत्रैवात एव हि ॥
 अपि शब्देन तस्यापि मानसामर्थं निरूपितम् । एवं वाक्यैर्बोधयित्वा दृष्टान्तेन च बोधनम् ॥
 क्रियते दृढता यस्मात्कृतबोधस्य सिध्यति ।

समपर्णादहं पूर्वमुत्तमः किं सदा स्थितः ।

का ममाधमता भाव्या पश्चात्तापो यतो भवेत् ॥ ३ ॥

अहं समपर्णात्पूर्वमुत्तमः किं स्थितो मनः॥

यतो दोषा निवृत्तास्तु सर्वेषां तत्समपर्णात् । सदेत्यनेन हृदये तदावेशात्कचित्कचित् ॥
जाताप्युत्तमता नैव निरन्तरमभून्मयि । यथा श्रावणशुक्लैकादश्यां कृष्णे पुरःस्थिते ॥
साक्षात्समर्पणे सर्वोत्तमत्वं न तथा पुरा । नन्वास्यरूपाचार्याणां कथनं नैव युज्यते
ईदृशं कृष्णरूपत्वात्सर्वस्योत्तमता यतः । इति चेन्न रसात्मत्वात्तत्स्वरूपं च तत्तथा ॥
यथा भगवतो लीलारसानुभवसिद्धये । मानिनीषु तथारूपं प्रहं तादृग्वचोपि हि ॥
तथावतारे भक्त्याख्यरसानुभवहेतुकम् । रूपं तथा वचश्चापि स्वाचार्यचरणोदितम् ॥
अतो रसात्मके रूपे न कार्यः संशयस्तथा । यतो रसस्वरूपं हि यत्र यादृक् तथैव तत् ॥
किञ्चाधुना चाधमता का वा भाव्या मम त्वया । यतोऽधमत्वतश्चित् पश्चात्तापो भवेत्तवा ॥
ननु सत्यं तथाप्येष कृष्णः सर्वोत्तमः स्वतः । कर्तुं चापि तथाऽकर्तुमन्यथा कर्तुमीश्वरः ॥
अतः कदाचिद्वरणं कुर्याच्चेदन्यथा तदा । का गतिः कुत्र गच्छामि गत्वा वान्यं कमाश्रये ॥
इयं चिन्ता न कर्तव्या—

सत्यसङ्कल्पतो विष्णुर्नान्यथा तु करिष्यति ।

आज्ञैव कार्या सततं स्वामिद्रोहोन्यथा भवेत् ॥ ४ ॥

सत्यसङ्कल्पतो हरिः । स्वाङ्गीकृतिं कृपापूर्णो न कुर्यादन्यथा कचित् ॥
केषां सत्या कृतिः केषां वाक् सत्या न विचारितम् । विचारितं हरेः सत्यमतस्तु कथनेन्यथा ॥
कदाचिद्वासदोषेण नान्यथा तद्विचारितम् । अतो वचःश्रुतौ नैवं विधेयं भयमन्यथा ॥
विष्णुः सर्वत्र सत्त्वेन रक्षकः कथमन्यथा । करिष्यति यतो रक्षा साधारण्या कृतिः प्रभोः ॥
तु शब्देन न भक्तेषु कचिदप्यन्यथा कृतिः । करणं वाप्यकरणं सुखार्थोस्तु विवृद्धये ॥
नन्वेवं चेत्स्वतन्त्रत्वं किं दासानां न बाधकम् । स्वतन्त्रा गतचिन्तास्तु कुर्युराज्ञाविलोपनम् ॥
तथासति महान् दोषस्तदर्थमिह चोच्यते । आज्ञैव कार्या दासेन न प्रश्नो न विचारणम् ॥
एवकारेण धर्माणामाज्ञात्वेनैव वै कृतिः । कार्यत्वावश्यकत्वार्थप्रत्ययान्तपदोक्तिः ॥
सेवकस्तामकुर्वन् वै प्रत्यवायी हि जायते । निरन्तरं तत्कृतिस्तु स्वधर्मत्वेन बोधिता ॥
स्वधर्मो यादृशस्तस्याऽकृतौ दोषोपि तादृशः । वाग्रूपवेदधर्मस्याऽकरणे बाङ्गनिरूपितः
नरकादिः, स्वरूपात्मधर्मस्याकरणे हरेः । स्वामिद्रोहो महान् दोषः स्वरूपेण विरोधतः ॥
आज्ञाभङ्गो नरेन्द्राणामिति लौकिकवाक्यतः ।

सेवकस्य तु धर्मोयं स्वामी स्वस्य करिष्यति ।

आज्ञा पूर्वं तु या जाता गङ्गासागरसङ्गमे ॥ ५ ॥

यापि पश्चान्मधुवने न कृतं तद्वयं मया ।

देहदेशपरित्यागस्तृतीयो लोकगोचरः ॥ ६ ॥

सेवकस्य हरेः सेवां कुर्वतो मार्गवर्तिनः ॥

धर्मोयमेव नान्योस्ति यदाज्ञाकरणं प्रभोः । तुशब्देनान्यथा धर्मः पुष्टिस्थेषु विलोक्यते,
तदाज्ञालोपमानादि तद्द्वरेर्धर्मवेशनात् । तथैवात्रापि विज्ञेयं न, धर्मोयमितीरितम् ॥

अत एवार्जुनेनोक्तं करिष्ये वचनं तव । न चायमीदृशो धर्मः सन्दिग्धफलसाधकः ॥

यत आज्ञाभिधं धर्मं हरिः स्वीयं करिष्यति । 'अहं त्वा सर्वपापेभ्यः' इत्युक्तं हरिणा यतः ॥

अन्ये सर्वेपि ये धर्मास्ते विभूतिपराः कृताः । फलदानं विभूतिभ्यस्तेषु सर्वत्र निश्चितम् ॥

ईदृग् धर्मपरित्यागं स्वस्मिन्नाहुर्मनः प्रति । पश्चात्तापोप्यतो योग्यः सर्वथेति निरूपितम् ॥

तदेवाहुर्निजाचार्या महमाज्ञात्रयं हरिः * अदात्, तत्र स्थलं पूर्वाज्ञायां च तन्निरूपितम् ॥

यत्र देहपरित्यागः कर्तव्य इति सोऽब्रवीत् । तत्र बीजं तु सान्निध्याद्ब्रह्मेर्भावात्मकस्य हि ॥

साक्षात्तद्भावसम्बन्धो विना मार्गोपदेशनम् । ततः स्वरूपप्राकट्यं पुष्टिमार्गस्थितप्रभोः ॥

* ज्ञानं च नाभिलषितं गूढभावस्य वै हरेः । सर्वत्र सर्वजीवानां * तेनैवं प्रभुरुक्तवान् ॥

ततः प्राकृतवत्कृत्या गार्हस्थ्यदादौ विमोहनम् । सम्पाद्य स्वीयसान्निध्यं भक्तानामेव कारितम् ॥

उपदेशनमारब्धमाचार्यैः पुष्टिमार्गगम् । ततो मधुवने सर्वा गूढलीला प्रकाशिता ॥

उपदेशेन भक्तेभ्योऽनभीष्टं तदपि प्रभोः । लीलाधारस्त्वतः स्वस्य तद्गारैव प्रकाशनात् ॥

तद्वयं न कृतं कृष्णाऽऽज्ञाया रसविशेषतः । श्रीभागवतगूढार्थप्रकटीकरणात्तथा ॥

लीलास्थलदृगासक्तेर्न भयं प्रौढितो रतेः । तुशब्देनाधुना नैव तादृगाज्ञां ददाति हि ॥

स्वास्थ्यवाक्ये न संन्यासे कुरुते भावघातनम् । 'स्वास्थ्यवाक्यं न कर्तव्यं' इत्यतोऽप्यत्र भोर्वचः ॥

स्थलं च प्रथमाज्ञायाः स्वसंयोगप्रबोधकम् । गङ्गायाः सागरेणात्र यथा योगस्तथा मया ॥

एकीभावेन सम्बन्ध इति स्वामिप्रलोभनम् । पद्ये द्वितीये यः प्रोक्तोऽपिशब्दस्तेन बोधितम् ॥

एतदाज्ञापनमपि स्वसम्बन्धप्रलोभकम् । पश्चात्पदेनैतदाज्ञा विलम्बेन समुद्भूता ॥

स्थलं मधुवनं प्रोक्तं दुष्टसम्बन्धतस्तथा । तत्र नैवंविधं कार्यं कार्यमित्याशयो हरेः ॥

तत्रत्यानाञ्च विप्राणामतः प्रौक्तैव दुष्टता । एतद्वयं तु न कृतं तृतीयोऽर्थात्कृतो मतः ॥

* अदात्तत्र फलं पूर्वाज्ञायां तत्र निरूपितम् । इति पाठः ।

* एतादृशं प्रभुप्राकट्यात्मकं ज्ञानं सर्वत्र सर्वजीवानां स्यादिति गूढभावस्य हरेर्नैवभिलषितम् ।

* एवं देहत्यागरूपम् ।

त्यागो लोकैकविषयो नामदानादिवर्जनात् । सेवाप्रदर्शनाभावात् सहनादुःखदस्य च ॥
नन्वेवं धर्मगमने पश्चात्तापस्तु संभवेत् । इति चेन्न; यतः सेवाकरणात्सेवकोऽस्म्यहम् ॥

पश्चात्तापः कथं तत्र सेवकोहं न चान्यथा ।

लौकिकप्रभुवत्कृष्णो न द्रष्टव्यः कदाचन ॥ ७ ॥

सेवा तु स्वाम्यभिहितकरणेन भवेत्पुनः । स्वामिनैव यदुक्तं मे श्रीभागवतवर्णनम् ॥
पुष्टिमार्गप्रकटनं तदेव क्रियते मया । तदुत्तरं चेत्स्थास्यामि तदा दोषो भविष्यति ॥
न चाज्ञाप्राप्तसेवायाः करणे धर्मतश्च्युतिः । सेवाकृतेराज्ञयापि स्थितेरन्यविवर्जनात् ॥
तदा केन प्रकारेण पश्चात्तापो भवेन्मम । ननु प्रभूणां लोके तु दृष्टा सेवाकृतावपि }
परित्यागकृतिः स्वीयोत्तराज्ञापरिपालने । अत्रापि चेत्तथाभावे पश्चात्तापस्तु सर्वथा }
इति चेन्न हरिः कृष्णो द्रष्टव्यो लौकिकेशवत् । स भावाऽज्ञो हरिर्भाववेत्ता स क्षणिको हरिः
न तथा, स तु दोषाढ्यो हरिर्दोषविवर्जितः । सोऽनित्यस्वीकृतिः कृष्णो नित्याङ्गीकरणो मतः ॥
स दुःखरूपः कृष्णस्तु पूर्णानन्दो निरूपितः । सोऽल्पदः पूर्णपरमानन्दसन्दोहदो हरिः ॥
कदाचनेतिशब्देन सोऽस्थिरः स्थिरता हरेः । अतस्त्यागभयाऽभावादनृतापो निवास्तिः ॥

सर्वं समर्पितं भक्त्या कृतार्थोऽसि सुखी भव ।

किञ्च, सर्वं लौकिकं हि वैदिकं च समर्पितम् । अहन्ताममते चापि त्वया तत्र समर्पिते ॥
अतः कर्तव्यताऽभावात् कृतार्थत्वमभूत्तव । किमर्थं कुरुषे दुःखं किं तवास्ति सुखी भव ॥
भ्रमादेवाभवदुःखं त्यजाश्विति*ममाशयः । सेवावशादगमने नातोपोऽलौकिकप्रभोः ॥

प्रौढापि दुहिता यद्वत्स्नेहान्न प्रेष्यते वरे ॥ ८ ॥

तथा देहे न कर्तव्यं वरस्तुष्यति नान्यथा ।

सेवाप्रियस्य करुणाकरस्य मृदुचेतसः । देहाध्यासादगमने त्वसन्तोषो भवेत्प्रभोः ॥
अतो विदधते चित्तसमाधानं निदर्शनात् । देहे न सत्ता स्थाप्या हि यथा दुहितरि स्वतः ॥
जामात्रर्थे पोषणं तु हर्षर्थे तद्वदत्र हि । अयोग्यतायां तच्चिन्ता कर्तव्या रक्षणादिषु ॥
प्रौढा चेत्सकला चिन्ता तस्यैवेति विबुध्याताम् । अतो न देहाध्यासेन देहाद्यभेरेण हरौ
उचितं तद्वत्स्नेहात्स न तुष्येद्यतो वरः प्रत्यग्रभोक्ता, नाऽजातरसस्यायोग्यवस्तुनः ॥
अतः स तु कथं तुष्येदपेक्षायामनर्पणात् । तदाशयपरिज्ञानमात्राच्चेदप्यते स्वतः ॥
तदा विशेषसन्तोषस्त्वाज्ञायां मध्यमः स्मृतः । आज्ञायामपि चेल्लोभो देहादेस्तोषणं कथम् ॥
यदर्थं सकलापेक्षा तदभावेऽखिलं वृथा ।

लोकवच्चेत्स्थितिर्मे स्यात्किं स्यादिति विचारय ॥ ९ ॥

अशक्ये हरिरेवास्ति मोहं मा गाः कथञ्चन ॥ १० ॥

ननु देहादिलोभस्तु लोकोत्पन्नस्य जायते ॥
स्वानभिप्रेतकथने मानोपि भवति प्रिये । मदोपि प्रियसौभाग्यात्स्वासाधारण्यबोधकः ॥
जायते दोषभावश्च प्रभौ प्रौढविशत्पुनः । अतः किञ्चित्रमिति चेन्नैवं चित्तोचितं मयि ॥
अहं तदास्यरूपोस्मि भक्त्यात्मा वह्निरूपधृक् । निर्दुष्टः केवलानन्दकरपादादिसङ्गतः ॥
कृष्णाधरसुधासारः परमानन्दरूपवान् । भक्तिदाता समस्तानां स्वीयसान्निध्यमात्रतः ॥
श्रीकृष्णरसभावात्मा ब्रजस्त्रीहृदयस्थितः । लीलाशतसमाक्रान्तसर्वाङ्गो विस्मृताखिलः ॥
हृदयस्वामिसहितो ह्याविर्भूतस्तदाज्ञया । एतादृशो ममापि स्याल्लोकवच्चेत्स्थितिर्मेनः ॥
ब्रूहि किं स्यादिति पुनः स्वयं हृद्येव चिन्तय । तदास्यस्य स्थितौ चैवं प्रभोरपि तथा स्थितिः
इत्यज्ञानं न तद्युक्तं हरेरानन्दरूपिणः । अवाच्यत्वादेवमुक्तं स्वयमेव विचारय ॥
ननु जातेऽपराधे तु किं विधेयमशक्तितः । अज्ञात्वा वाथवा ज्ञात्वा यत्कृतं नाकृतं हि तत् ॥
अतः कथं सोनुतापो हृदयाच्चु निवर्तते । इतिचेन्न हरिः सर्वदुःखहर्ता ह्युपेक्षते ॥
अशक्ये निजभक्तानां स्वयं सर्वत्र साधकः । यतो गजेन्द्रस्याशक्ये स्वयमाविर्बभूव ह ॥
कार्यं च कृतवान् सर्वमतो हरिपदं यतः । एतेन साधनाभावे दैन्यभावोद्भवे पुनः ॥
निःसाधनफलात्मासौ प्रादुर्भवति निश्चितम् । एवकारेण नान्येषां निःसाधनफलात्मता ॥
न वा कृपालुता पूर्णानन्दाभावाद्रसास्थितेः । अस्तीति पदतः स्वाग्रे प्रादुर्भूतो निरूपितः ॥
अतो मोहं स्वैकल्यं मा प्राप्नुहि मनो मम । एवं स्वान्तःसमाधानं विधाय स्वसदुक्तिभिः ॥

इति श्रीकृष्णदासस्य वल्लभस्य हितं वचः ।

चित्तं प्रति यदाकर्ण्य भक्तो निश्चिन्ततां व्रजेत् ॥ ११ ॥

इति श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणविरचितान्तःकरणप्रबोधः समाप्तः ।

सम्पाद्य स्वस्य नैश्चिन्त्यं स्वीयान् प्रति वदन्ति हि । एवं प्रकारकं वाक्यं हितं फलदशासु हि ॥
स्वचित्सं प्रति यत्प्रोक्तं तदाकर्ण्य भजन् हरिम् । स्वदोषेष्यपरित्यागी प्रभुरित्यवबोधतः ॥
परित्यागभयाभावाज्जनो निश्चिन्ततां व्रजेत् । नचैवं कथनादेव नैश्चिन्त्यं तु कथं भवेत् ॥
स्वानुभूतेरभावे तु बाह्यात्रान्न हि सिध्यति । इति चेदुच्यते स्वीयान्समाधातुं स्वदासता ॥
आविर्भूतस्वरूपस्य प्रोक्तानुभवबोधने । अनुभूयैतदखिलं मयात्र विनिरूपितम् ॥
नात्र कार्यो ह्यविश्वासो भवद्भिः सफलाक्षिभिः । ननु दासत्वकृष्णत्वे विरुद्धे भवतः कथम् ॥
किं वा विधाय कापट्यं तथात्वं स्वस्य कथ्यते । महापुरुषवत्तत्र कृष्णत्वं चौपचारिकम् ॥

अथवा भाववशतः स्वस्वरूपस्य विस्मृतिः । विरुद्धधर्मता वापि ब्रह्मवत्तत्र रूप्यते ॥
यद्वा व्यामोहसिद्ध्यर्थमेवं रूपनिरूपणम् । एवं हि संशये कार्या सद्भिरेवं समाहितः ॥
यथा रसात्मनो रूपं हरेर्यत्र यथाविधम् । वचः क्रियापि सर्वैवानुरूपा यत्र यादृशी ॥
तत्र तादृग्विधं रूपमुच्यते न प्रदर्शनम् । अन्यथा न रसात्मत्वं स्याद्बोद्धृत्वं रसज्ञवत् ॥
लोकेपि यत्र नाव्यादौ प्रादुर्भवतिचेद्रसः । स्त्रीवेशादिह तत्रैवमुच्यते सैव वर्तते ॥
एवं हि भगवान् कृष्णो रसात्मा यत्र यादृशः । तद्रसानुभवार्थं हि विशिष्टस्तत्र तादृशः ॥
रसात्मत्वात्तदास्यं च मन्तव्यं तादृशं पुनः । अतो दास्यरसार्थाय प्रादुर्भूतं तदात्मना ॥
भक्त्यात्मकं मुखं तत्र रूपमेव हि तादृशम् । वचोपि तादृशं तत्र सत्यमेव न चान्यथा ॥
यथा वचो हरेः स्वीयदैन्यभावनिरूपकम् । मानापनोदसमयेऽस्मत्प्रभोस्तद्रसात्मनः ॥
तथाचार्येषु वाक्यानि नात्र कश्चन संशयः । बल्लभस्येति नामोक्त्या विश्वासस्थानमुच्यते ॥
हरेः स्वस्मिस्तथा नास्ति नित्या प्रीतिर्निरूपिता । ईदृक्स्वरूपविश्वासे नैश्चित्त्यं निश्चितं मया ॥
भाग्यभाजां हि विश्वासो भवेच्छ्रीवल्लभप्रभौ । यथा निवेदने चिन्ता नवरत्ने निवारिता ॥
एवमत्र फले चिन्ता स्वकीयानां समुद्धृता । संयोगमानविरहाभिधभावत्रयं स्वतः ॥
अनुभूतं तु संयोगः सेवया त्यागतोऽपरः । आज्ञाकरणतो मानभावोत्र सफलीकृतः ॥
स्वरूपस्फूर्तितः पश्चात्पश्चात्तापो निवारितः । इति श्रीवल्लभाचार्यपदाम्बुरुहरेणुषु—
सक्तचित्तस्य विवृतिर्हरिदासस्य पूर्णताम् । अगमत्तेन ते स्वीयं दृढं कुर्वन्तु मां सदा ॥
अवद्यमनवद्यं वा विचारयतु मे प्रभुः । यत्प्रसादिदं सर्वं पूर्णतां याति सर्वथा ॥
सन्तोपि कृपया युक्तं मदीयं मूर्खजल्पितम् । श्रीमदाचार्यसम्बन्धात्प्रश्यन्तु परमादृताः १५१

इति श्रीहरिदासोक्तान्तःकरणप्रबोधविवृतिः

समाप्ता ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

श्रीवल्लभाचार्यचरणविरचितान्तःकरणप्रबोधः ।

श्रीइयामलात्मजश्रीव्रजराजकृतविवरणम् ।

नत्वा स्वाचार्यपादाब्जं सर्वाभीष्टप्रदायकम् ।

तदुक्तबोधवाक्यानि व्याख्यास्ये बोधसिद्धये ॥ १ ॥

* (अथ) श्रीमदाचार्यचरणाः (स्वीयान् प्रति नवरत्ने 'चिन्ता कापि न कार्या' इत्याज्ञाप्य तस्या अन्तःकरणधर्मत्वादन्तःकरणस्य च स्वभावचञ्चलत्वाद्व्यानादिसंभवे पूर्वोक्ताज्ञाभङ्गसम्भवान्निवेदनं कृतमप्यकृतं स्यादिति तदभावाय प्रमेयवलेन यथा भगवान् भक्तान्तःकरणसम्बन्धी सन् फलप्रकरणे मदमाननिवारणं कृतवान्स्तथात्र) स्वीयान्तःकरणबोधार्थं (तदभिमुखीकृत्य) सप्रौढिस्वस्वरूपज्ञापनपूर्वकमन्तःकरणप्रबोधं निरूपयन्त्येकादशश्लोकैरेकादशेन्द्रियबोधकत्वेन । अन्तःकरणेति ।

अन्तःकरण मद्वाक्यं सावधानतया शृणु ।

कृष्णात्परं नास्ति दैवं वस्तुतो दोषवर्जितम् ॥ १ ॥

हे अन्तःकरण ? मदीयानामिति शेषः (समाप्तौ 'भक्तो निश्चिन्ततां व्रजेदित्युपसंहाराद्धोध्यः) मद्वाक्यं सावधानतया सावधानीभूय शृणु शृणुष्वेत्यर्थः । स्ववाक्यत्वेनाप्तोक्ता । श्रवणे सावधानत्वोक्तिः श्रवणानन्तरं तथाकरणार्थम् । अन्तःकरणस्यैकवचनं स्वमार्गे सर्वेषामेकरूपत्वज्ञापनाय जात्यभिप्रायेण । (अत्र सर्वे प्राञ्चः स्वान्तःकरणमेव बोधनीयत्वेनाङ्गीचक्रुः । तदपि श्रीवल्लभाष्टके रूपद्वयेनावतारबोधनात्सर्वोत्तमे 'स्वास्यं प्रादुर्भूतं चकारेत्युक्तेश्च, मुखाग्न्यवताराभिप्रायेण सङ्गतमेव,) एवं स्वीयानामन्तःकरणं सम्मुखीकृत्य बोधवाक्यमेवाहुः । कृष्णात्परमिति । कृष्णात् 'कृषिर्भूवाचक' इत्यस्य भावानन्दात्मकतया विवरणेन व्रजवरवल्लभानां भावात्मकात् (परमुत्कृष्टं दैवं देवानां क्रीडाकृतां समूहो वा, 'दैवं दिष्टं भागधेयं भाग्यमि'तिकोशात्तासां भाग्यरूपं वा । नास्ति इतरं) नास्तीत्यर्थः । ननु किं स्तुतिरेवेयमित्याशङ्क्यामाहुः, वस्तुन इति । तत्रोत्कृष्टताया वास्तवत्वार्थं विशेषणमाहुः—दोषवर्जितमिति । दोषवर्जितं रहितमित्यर्थः । (तथा चेदं तद्वास्तवत्वे वीजम् । किञ्च,) कृष्णपदात् सदानन्द

तस्तेन यथा गोपिकार्थं कोटिकन्दर्पलावण्यं प्रकटीकृत्य प्रकटस्तथा सर्वत्रापि तदर्थं कटो भविष्यतीति ज्ञापितम् । तेनान्यत्र क्रीडारूपत्वं नास्त्येवेति जीवानामन्यत्र नायकभावेन भजनं दोषरूपमेवेति भावो दोषवर्जितमित्यनेन ज्ञापितः । अत एव 'वीरयोषिता'मित्यत्र 'व्रजनितम्बिनी'वाक्यव्याख्याने श्रीमदाचार्यैर्न हि कृष्णादन्य एवं सम्बोधनमर्हतीति निरूपितम् । आद्य श्रीमहिषीभिरपि 'त्वक्स्मश्रुरोमे'तिपद्येनान्यत्र कान्तभावस्य दोषरूपता निरूपिता । (तथा च स्वक्रीडानुरोधेन स्वीयभाग्यरूपतया च स्वयमेवास्माकं करिष्यतीति निश्चित्य चिन्ता न कार्येत्यर्थः ।)

(ननु सत्यमेवं तथापि भगवतो ब्रह्मश्रुत्यादिदुरापचरणरेणुत्वे स्वतुच्छत्वे च स्फुरिते सोत्पद्येतैवेति कथं तन्निवृत्तिरित्याकाङ्क्षायां तन्निवृत्त्यर्थमेवं) दोषरहितस्वरूपं विचार्य तत्र मानापेक्षादिदोषराहित्येनाज्ञैव कार्येति साद्वैत्तिभिर्बदन्तः प्रथमं (तुच्छत्वस्फूर्त्तैरकिञ्चित्करत्वाय निदर्शनमाहुः) चाण्डाली चेदिति ।

चाण्डाली चेद्राजपत्नी जाता राज्ञा च मानिता ।

कदाचिदपमाने वा मूलतः का क्षतिर्भवेत् ॥ २ ॥

चाण्डाली चेत्कदाचिद्राज्ञा मानिता सती राजपत्नी च जाता । चकारेण स्वस्यापि तथाभिमानोत्पत्तिर्जातेति ज्ञाप्यते । (तदा) तादृश्याः कदाचिदपमाने वा मूलतो राजपत्नीत्वतः का क्षतिर्भवेत् ? न कापीत्यर्थः । माने कारणं राजपत्नीत्वं न तु चाण्डालीत्वम् । राजपत्नीत्वेपि कारणं राजसम्माननं न तु स्वधर्मः कोपि । तस्मात्तत्कृतापमानस्यापि न राजपत्नीत्वान्यथाकारित्वशङ्के । यथा राजपत्नीत्वसम्पत्त्यनन्तरमपमानेपि न तद्धानिस्तथात्र समर्पणानन्तरं (परीक्षाद्यर्थं) द्वितीयरसपूर्यर्थं वा भगवतापमानेपि कृते स्वस्य पुनरन्यभावो न भविष्यति । समर्पणेन यो भावो जातः स तु जात एव, (पुनर्यदा परीक्षादिपूर्तिः) संयोगरसदानेच्छा (वा) भविष्यति तदा पुनस्तथैव मानप्राप्तिरपि भविष्यतीति विचार्यम् । (तथा द्वितीयव्याख्यानरीत्या राजपत्नीत्वमिव समर्पणानन्तरं स्वस्य सेवायोग्यत्वमेव विचार्य, न तु चाण्डालीत्वमिव स्वतुच्छत्वमपि विचार्यम् । भगवता पुष्टिमार्गस्य स्वार्थं प्रकटितत्वेन स्वोरीचिकीर्षितजीवदोषानादरणपुरःसरं तदङ्गीकरणे अन्तरा च जीवदोषादासक्तौ भगवानेवेति न्यायेन विलम्बेपि पूर्वात्परबलीयस्त्वन्यायेन नाङ्गीकारतिरस्कारो, नापि दोषप्राबल्यमिति न तुच्छत्वाच्चर इत्याशयेनाहुः । समर्पणादहमिति ।

१ (किञ्च यथा राजसम्पत्त्यनन्तरं पूर्वस्वरूपं न विचार्य, तद्विचारे सति स्वहीनत्वे स्फुरिते तस्य रसहानिः स्यात्तथा समर्पणे कृतेपि स्वस्वरूपविचारेण प्रभुः कृपां करिष्यति न वेति हीनत्वं न विचार्यम् ।) इति श्रीपुरुषोत्तमचरणैरनादृताः पङ्क्तयः स्वहस्ताक्षरशोधितग्रन्थे सन्ति ।

समर्पणादहं पूर्वमुत्तमः किं सदा स्थितः ।

का ममाधमता भाव्या पश्चात्तापो यतो भवेत् ॥ ३ ॥

समर्पणात् पूर्वं किमहं सदा उत्तमः स्थितः ? अपि तु न । तथा च समर्पणात् पूर्वं येन भगवद्वत्तमानापेक्षा स्यात्तादृग्भावयुक्तस्तु न स्थितः । तदनन्तरमेव तथाजातस्तेनापमानेपि (मम) काधमता भाव्या (भाविनी, विभावनीया वा) । यतः समर्पणानन्तरं पश्चात्तापो भवेत् ? ।कदाचित्कर इत्यनेनाश्वासनार्थं स्वसहजधर्म आगन्तुकधर्मश्च स्मारितः । अतः परमर्द्धेन नित्याङ्गीकाररूपं भगवद्धर्मं तदर्थं स्मारयन्तस्तेन, प्रत्युत्तमानकरणात्मकस्वरूपसम्पत्तिर्भविष्यति, पुनरन्यथा सा न भविष्यत्येव, भगवदङ्गीकारस्य नित्यत्वादित्याहुः । सत्यसङ्कल्पत इति ।

सत्यसङ्कल्पतो विष्णुर्नान्यथा तु करिष्यति ।

आज्ञैव कार्या सततं स्वामिद्रोहोन्यथा भवेत् ॥ ४ ॥

सत्यसङ्कल्पतो विष्णुर्व्यापकः, अन्यथा तु न करिष्यति । यथा 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते,' 'द्विः स्थापयति नाश्रिता(नि'त्यादिः सङ्कल्पः सत्यो विषयाव्यभिचारी, तथा) 'मां प्रपन्नो जनः कश्चिन्न (भूयोर्हति शोचितु')मित्यादि(रपि)भगवतः सत्य एव सङ्कल्पस्तेन पुनस्तं (प्रपन्नमन्य)था न करिष्यति । (शोकयुक्तं न करिष्यतीत्यर्थः । किञ्च,) विष्णुर्व्यापकस्तेन विप्रयोगसमयेपि रसदानं करिष्यति, 'मया परोक्षं भजते'तिन्यायेनेति ज्ञाप्यते । एवं (स्वस्वरूपधर्मं भगवद्धर्मश्च स्मारयित्वा स्वीयसेवकस्य रक्षणाय यतः) प्रभुरन्यथा न करिष्यत्यतो भावात्पकं समर्पणमनुसन्धायापमानजं क्लेशं परित्यज्य, भगवान् यथैवेच्छापूर्वकमाज्ञापयति तथैव कार्यमित्याहुः । आज्ञैवेति । सततं निरन्तरमाज्ञैव कार्या । अन्यथा तदकरणे स्वामिनः प्रभोर्द्रोहो भवेत् । भगवता स्वकार्यकरणार्थं (स्वदासीय)देहकरणात्तदाज्ञाया अकरणे बाधकमेव स्यादिति भावः । ('भगवदत्तं देहं भगवत्कार्यार्थं जीवो धृत्वा तिष्ठती'ति पुरञ्जनोपाख्यानाज्ज्ञेयम् ।) सिद्धमाहुः । सेवकस्येति ।

सेवकस्य तु धर्मोऽयं स्वामी स्वस्य करिष्यति ।

सेवकस्यायमेव धर्मो यदाज्ञाकरणम् । तु शब्देनान्यधर्मनिवृत्तिः सूच्यते (एवं पादत्रयेण स्वाज्ञापरिपालनरूपो दासधर्मो भगवत्तोषहेतुरिति, तुना पक्षान्तरनिरासपूर्वकं स मुख्यतयोपसङ्गहे ।) एवं सेवकधर्ममुक्त्वा प्रभुधर्मस्वरूपमाहुः । स्वामी प्रभुः स्वस्य इच्छातः करिष्यतीति स्वमनोभिलषितकरणं प्रभुधर्म एव । सेवकधर्मस्तु तदाज्ञाकरण-

मेवेति तुशब्देन ज्ञाप्यते । (संयोगपृथक्त्वेनात्रापि तु शब्दस्यानुषङ्गः । यद्वा, स्वामी भगवान् स्वस्यात्मीयस्य दासस्य करिष्यति, स्वाज्ञापालनाग्रहं विलोक्य दयया तं धर्मं निर्वाहयिष्यतीत्यर्थः । अतस्तदर्थमपि न चिन्तावसर इति भावः । एवं सार्धैस्त्रिभिर्ज्ञैव कार्येति सम्यगुपदिश्य,) एवं भगवदाज्ञासंकरणसंतुष्टप्रभुसम्पादितेन स्वस्योत्तमत्वेन कदाचिदाज्ञान्यथाकरणेपि स्वस्य तादृक्सेवकत्वमेव भाव्यं, न त्वन्यथा विचारणीयं, पश्चात्तापो वा कर्तव्यो, यतः प्रभुरेव स्वेच्छातस्तथाकारयतीत्याशयेन स्वदृष्टान्तमाहुः । आज्ञेति ।

आज्ञा पूर्वं तु या जाता गङ्गासागरसङ्गमे ॥ ५ ॥

यापि पश्चान्मधुवने न कृतं तद्वयं मया ।

देहदेशपरित्यागस्तृतीयो लोकगोचरः ॥ ६ ॥

या आज्ञा पूर्वं गङ्गासागरसङ्गमे गङ्गासागरसमीपे जाता, पश्चात्त्या मधुवनेपि जाता, तदाज्ञाद्वयं मया न कृतम् । तु शब्दस्त्वाज्ञाद्वयाकरणस्य भगवदिच्छाविषयरूपत्वज्ञापनार्थः । ननु, आज्ञाद्वयं किं विषयकमित्यपेक्षायामाहुः । देहदेशपरित्याग इति । गङ्गासागरसङ्गमेऽन्यत्र गमनकृतस्वनिःकटस्थित्यभावजकोपेन देहपरित्यागविषयिणी । सापि पूर्वोक्तप्रकारेच्छाजनितक्षणवियोगासहिष्णुतया जाता । (एवं मधुवने मथुरायां देशत्यागविषयिणी ।) स्वाचार्यैस्तु स्वीयशिक्षार्थकविप्रयोगतापानुभवार्थं दूर एव स्थितिः क्रियते । भगवता स्वार्थं तथाज्ञातम् । श्रीमदाचार्यैः स्वसौभाग्यज्ञापनाय तदाज्ञाद्वयमपि न कृतम् । तृतीया लोकगोचरा लोकपरित्यागविषयिणी जाता, सा कृतेति भावः । (.....पाठे, तृतीय आज्ञाविषयः, स चोभयसमुदायरूपः सन्यास इति व्याख्येयम् । तथा च द्वयं न कृतमप्येवं कृतं, तदपि मया तदवतारेण । अतो मन्निर्दर्शनं पुरस्कृत्य अन्येन तथा न कार्यम्, किन्तु यथा प्रभवाज्ञा तथैव कार्यमिति भावः । यद्वा, न 'कृतमित्यत्र काकुः । 'दिह' उपचये, 'दिश' अतिसर्जने, देह उपचयः, देशो दानम् । अयमर्थः, भगवता श्रीभागवतार्थप्रकटनाय पूर्वमाज्ञासं, तत्सूक्ष्मटीकाकरणेन कृतम् । ततः सुबोधिण्यामुपचयो ग्रन्थबाहुल्यात्मा आरब्धस्तदा देहपरित्याग आज्ञातः । ततस्तद्विहाय निरोध एव विवृतः । ततो मुक्तौ विव्रीयमाणायां देशपरित्याग आज्ञातः । तदा विमोचने स्वाश्रयप्रापणे च विवृते फलं दत्तमेव स्यादितितदभावाय तादृशमाज्ञाद्वयं मयापि स्वाग्रहत्यागेन कृतश्चेदन्येन तु सर्वथा कर्तव्यमेवेति भावः ।)

(एवमाज्ञाया अकरणकरणे उक्त्वा) स्वस्याज्ञाद्वयाकरणजपश्चात्तापाभावायमाहुः । पश्चात्ताप इति ।

पश्चात्तापः कथं तत्र सेवकोहं न चान्यथा ।

लौकिकप्रभुवत्कृष्णो न द्रष्टव्यः कदाचन ॥ ७ ॥

तत्राज्ञाद्वयाकरणे पश्चात्तापो मया कथं कर्तव्यः ? । यतोहं सेवकोस्मि । तदपि स्वस्य सेवकत्वप्रौढ्यैव कृतम् । न चान्यथा, न केवलं स्वप्रौढ्येति । तथा च ममेदं (शोभते न त्वन्यस्येति भावः । यद्वा, आज्ञाद्वयाकरणान्ममापि पश्चात्तापश्चेदन्यस्य त्वत्यन्त एव स्यादतस्तथान्येन न कार्यमिति भावः) । ननु सेवकत्वे सति स्वप्रौढ्या आज्ञाया अकरणे भगवानप्रसन्नो भवेदिति कथं भवतां शोभाकरं, यदि शोभाकरं कथमन्येन न कार्यमिति याशङ्क्य भगवतोऽलौकिकत्वेन तदभावमाहुः । लौकिकप्रभुवदिति । लौकिकप्रभुवत् कृष्णः सदानन्दः फलरूपः कथञ्चन केनापि प्रकारेण न द्रष्टव्यः । तथा च, यथा लौकिकप्रभूणां स्तोत्राकरणे क्रोधो भवति भगवतस्तथा न भवति । यतस्तद्रसानुभवार्थं प्रभुरेव तथा प्रेरयति । अत एव भगवता पार्थ प्रत्युक्तं 'कर्तुं नेच्छसीत्यारभ्य 'माययेत्यन्तम् । लौकिकानामतथाभावात् क्रोधो भवति । (अतो भगवदप्रसन्नताया अभावादस्माकं शोभाकरम् । अन्यस्य तु तादृग्योग्यताया अभावेन भगवदिच्छाज्ञानाभावादनुचितमेवेत्यर्थः) ।

(एवमाज्ञाकरणतदकरणव्यवस्थायुक्त्वा तेन यत् सिद्धं तद् वदिष्यन्तो,) भगवति सर्वसमर्पणं जीवधर्मः, पश्चात्तु प्रभुः स्वेच्छया यत्करिष्यति तत्करोतु, तथापि तथैव स्वधर्मः कृतोस्तीति नैश्चिन्त्येन स्थाय्यतामित्याहुः । सर्वमिति ।

सर्वं समर्पितं भक्त्या कृतार्थोऽसि सुखी भव ।

प्रौढापि दुहिता यद्वत्स्नेहान्न प्रेष्यते वरे ॥ ८ ॥

तथा देहे न कर्तव्यं वरस्तुष्यति नान्यथा ।

भक्त्या स्नेहेन सर्वं समर्पितमतः कृतार्थोऽसि सुखी भव सुखेनैव स्थाय्यताम् । परिणामे सुखमेवेति सुखी भवेत्युक्तम् । सर्वपदेन लौकिकं रसाधिकरणदेहसम्बन्धिभावरूपमलौकिकञ्चेति ज्ञापितम् । समर्पणे कृते देहेऽपि सम्बन्धस्य जातत्वादेहेनैव सेवा कर्तव्येति लौकिकरसात्मकनिदर्शनपूर्वकं (तत्कर्तव्यत्वावश्यकत्वाद्वाहुः) । प्रौढापि । प्रौढापि रसयोग्यापि दुहिता स्वस्य स्नेहात्तस्य वरे यद्वन्न प्रेष्यते तथा देहे न कर्तव्यम् । स्वस्य देहस्नेहेन भगवत्सेवायां देहस्याविनियोगो न कर्तव्यः । किन्तु देहेन लौकिकेन भावात्मकेन च भगवद्रसयोग्यसेवैव कर्तव्या । तदकरणे वरः प्रभुरन्यथा न तुष्यति । यथा स वरः स्वर्त्तुं विना न तुष्यति तथा प्रभुरपि न तुष्यति । अत्रापि

समर्पणाऽनन्तरं मुख्यो भावः स एवोच्यते । एतज् ज्ञापनार्थमेव पूर्वं निदर्शने राजपत्नी-
त्वमुक्तम् । द्वितीयेनापि तथैवोक्तम् ।

(एवं देहस्नेहत्यागपूर्वकं देहेन सेवैव कारणीयेति निर्द्धार्य पूर्वं भगवता परीक्षाद्यर्थं
कृते विलम्बे मम कथं गतिर्भवितीति या चिन्ता कृता, सा ते गुणायैव जाता, न तु
दोषाय । न हेवानङ्गीकृतौ चिन्ता भवति, किन्त्वङ्गीकृतावेवेत्याश्वासनाय दृष्टान्तमुखेन
परिचायकान्तरं वदन्त) एतत्सेवाद्यभावे सर्वं व्यर्थमेवेत्याहुः । लोकवदिति ।

लोकवच्चेत्स्थितिर्मे स्याकिं स्यादिति विचारय ॥ ९ ॥

अशक्ये हरिरेवास्ति मोहं मा गाः कथञ्चन ॥ १० ॥

चेत्, समर्पणाभावे मे स्थितिलोकवत् सर्वसाधारण्येन स्यात्तदा किं स्यात्,
फलमितिशेषः । इति विचारय । किं स्यात् ? न किमपीत्यर्थः । (तथा च, तथा
स्थित्यभाव एव गुणपरिचायक इति भावः) । नन्वेतद्भावस्य सर्वफलरूपत्वमस्तीति
सत्यम्, तस्य परं भावस्याशक्यत्वात्तत्प्राप्तिः कथं स्यादितिचिन्ता तु भवतीतिचेद्विभेपि
तदा तादृशमीते भगवानपि दयालुरेवेत्याहुः । अशक्य इति । अशक्ये सति हरि-
रकारणसर्वदुःखहर्त्ताऽस्त्येव, शरणमिति शेषः । अतस्तदभावे सर्वं व्यर्थमिति लौकिकेन
विचारेण कथञ्चन तत्प्राप्त्यर्थं मोहं मा गाः, मा प्राप्नुहि ।

एवं प्रबोधं निरूप्या(तः परं शङ्कापिशाच्यनुदयादु)पसंहरन्ति । इतीति ।

इति श्रीकृष्णदासस्य वल्लभस्य हितं वचः ।

चित्तं प्रति यदाकर्ण्य भक्तो निश्चिन्ततां व्रजेत् ॥ ११ ॥

इति श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणविरचितान्तःकरणप्रबोधः ।

इतीति समाप्तौ प्रकारे वा । श्रीकृष्णे दास्यं गतस्य वल्लभस्य रसरूपत्वेन
प्रियस्य चित्तं (स्मृतिजनकमन्तःकरणं) प्रति हितं हितकरं वचोस्तीत्यर्थः । यद्वचः
आकर्ण्य, आसमन्तात्तात्पर्यपूर्वकं श्रुत्वा भक्तो भूत्वा, निश्चिन्ततां निश्चिन्तस्य
भावमलौकिकत्वं व्रजेत् ।

चित्तप्रबोधवाक्यानि स्वाचार्योक्तानि सर्वदा ।

तिष्ठन्तु हृदये येन प्रसीदति हरिः स्वयम् ॥ १ ॥

इति श्रीमत्प्रभुचरणरेणुधन(श्रीश्यामलात्मजश्रीव्रजराज)-

कृतम् अन्तःकरणप्रबोधविवरणम्

सम्पूर्णम् ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

श्रीवल्लभाचार्यचरणविरचितान्तःकरणप्रबोधः ।

श्रीदशदिगन्तजैत्रश्रीपुरुषोत्तमचरणकृतं विवरणम् ।

जन्तुस्वभावदोषोत्थमैन्तुचिन्ताकुलान् स्वकान् ।

अवन्तः श्रीमदाचार्याः सन्तु मत्स्वान्तगोचराः ॥ १ ॥

अथ श्रीमदाचार्यचरणा उपदिष्टसेवाया निर्दोषत्वाय सिद्धान्तरहस्ये ब्रह्मसम्बन्धेन सेवाकर्तृणां २ पूर्वेषां देहजीवयोः दोषाणामकिञ्चित्करत्वमग्रे दोषासंसर्गोपायं च भगवदुक्तं निरूप्य, सेवाया आधिदैविकीत्वाय नवरत्ने चिन्तानिवृत्त्युपायकथनमुखेनोद्वेगाख्यप्रतिबन्धकनिवृत्तिप्रकारश्च निरूप्य तथा सेवाकरणे भगवत्प्राकट्यस्यानुभावप्रदर्शनस्य चावश्यंभावात्तस्मिन् सत्यपि यदा प्रारब्धादिवशात्पूर्वदोषोपोद्बलनं तदा पात्रस्य स्वल्पत्वान्महत्याः कृपायास्तस्मिन् माने तस्य स्वोत्कर्षस्फूर्तौ भगवदाज्ञाभङ्गादावपराधे जाते भगवतोऽपसन्नता भवेत्तथापि भगवद्धर्मरूपायाः सेवाया नित्यं क्रियमाणत्वात् 'न ह्यङ्गोपक्रमे ध्वंसो मद्धर्मस्योद्धवाण्वपि,' इत्येकादशे भगवद्वाक्यात् सेवाया नाशाभावेनापराधजनितपश्चात्तापोत्पत्तौ चिन्तासम्भवे क्रियमाणकरिष्यमाणसेवयोरनाधिदैविकीत्वं स्यादिति तन्निवृत्त्यर्थमस्मिन् ग्रन्थे विचारात्मकं साधनमुपदेष्टुं तत्र विश्वासाय स्वाख्यायिकां मध्ये वदिष्यन्तो 'मनोवशेन्ये ह्यभवंसप देवा मनस्तु नान्यस्य वशं समेति, भीष्मो हि देवः सहसः सहीयान् युञ्जाद्वशे तं स हि देवदेव' इति भिक्षुगीतावाक्यान्मनस एव दुष्टवृत्त्युत्पादकतया तस्यैव साधनीयत्वं निश्चित्य स्ववाक्यश्रवणार्थं स्वीयानामन्तःकरणमेवाभिमुखीकुर्वन्ति । अन्तःकरणेत्यादि ।

अन्तःकरण मद्वाक्यं सावधानतया शृणु ।

कृष्णात् परं नास्ति दैवं वस्तुतो दोषवर्जितम् ॥ १ ॥

यद्यप्यन्तःकरणपदं स्वपरान्तःकरणसाधारणं तथाप्युपसंहारे 'भक्तो निश्चिन्ततां प्रजेदि'तिफलकथनेन ग्रन्थकरणस्य तादर्थ्यं निश्चायिते परान्तःकरणबोधन एव तात्पर्यावगत्या स्वीयानां भक्तानामेव यदन्तःकरणं तद्ग्रहणस्यैवोचित्यात्तदेव ग्राह्यम् । श्रीगो-

१ (सन्तुः—अपराधः) २ 'पूर्वेषां देहजीवयोः' इति स्वहस्ताश्ररपाठः । पूर्वेषां देहजीवयोर्दोषाणाम् 'इत्यन्यप्रतिफलकेषु पाठः ।

कुलनाथास्तु स्वसौभाग्यप्रदर्शनार्थं स्वीयानां भक्तिमार्गप्रदर्शनार्थञ्च श्रीमदाचार्यचरणैः स्वान्तःकरणमेव बोध्यत इत्याहुः । तथैवान्येपि सर्वे । श्रीरघुनाथास्तु स्वान्तःकरणव्यपदेशेनान्येषामेवान्तःकरणं बोध्यत इत्याहुः । ममत्विदमेव रोचते । सौभाग्यप्रदर्शनस्य सुबोधिन्धारम्भस्थेन 'अर्थं तस्य विवेचितु'मिति श्लोकेनैव कृतत्वात्ततोधिकदर्शनस्य प्रकृतानुपयोगात् । भक्तिमार्गप्रचारार्थमाविर्भूतत्वेन भक्तान्तःकरणस्यैव साधनीयत्वादिति । तथाचायमर्थः । हे अन्तःकरण ? इन्द्रियान्तरदुर्जय ? त्वं मद्वाक्यं 'योन्तर्व-हिस्तनुभृतामि'त्येकादशीयवाक्यादा'चार्यचैत्यवपुषा' हुताशनरूपेण स्वर्गतिं व्यञ्जतो वस्तुतः कृष्णत्वेन चाप्ततमस्य मम वाक्यं वक्ष्यमाणं त्वद्धितकरं ग्रन्थरूपं सावधानतया शृण्वार्कण्येति । एवमभिमुखीकृत्य ब्रह्मसम्बन्धकरणपूर्वकसेवया स्वस्य व्रजभक्तमार्गीयत्वेन भगवदनुभावदर्शित्वादिना च स्वस्मिन्नुत्कर्षस्फूर्त्या भगवदाज्ञादौ व्रजस्थदृष्टान्तेन प्रमाद्यन्तं प्रति तदभावाय तेभ्योपि भगवत उत्कर्षं पूर्वं भावयितुमाहुः । कृष्णादित्यादि । वस्तुतः श्रुत्यादिरूपतया निर्गुणसेवया च लोकेदोक्तदोषवर्जितं दैवं प्राप्त-रासक्रीडानां देवीनां कदम्बकं कृष्णात्परं भिन्नं न । उत्कृष्टं वा न । 'तस्मान्न भिन्ना एतास्तु' इति तापनीयश्रुतेः, उत्कर्षस्य निरवधिसदानन्दरूपे भगवत्येव विश्रान्तेश्च । अतस्तदीयतया तद्दृष्टान्तेन स्वोत्कर्षं विभाव्य प्रौढ्या भगवदनभिप्रेतं न कार्यम् । तासामप्यागन्तुकदोषोत्पत्तौ ताः प्रत्यपि पञ्चाध्याय्यां 'प्रशमाय प्रसादाय तत्रैवान्तरधीयते'ति-वाक्येन भगवत्तिरोधानस्योक्तत्वादिति । अत्र भावनार्थकक्रियापदाभावाद्यद्यपि वाक्यस्य साकाङ्क्षत्वं तथाप्यग्रे उपान्त्ये विचारयेति क्रियाया वक्ष्यमाणत्वादेतेष्वान्तरवाक्येष्वपि दूरतरापि सैव योज्या, न तु क्रियान्तरमध्याहार्यम् । 'दूरान्वयापेक्षयाऽध्याहारस्य गुरुत्वात्' । तथा चेति विचारयेत्यर्थः । एवमग्रे यथायोग्यं बोध्यम् ॥ १ ॥

एवं प्रौढिहेतुं निवार्यैतस्य जीवस्य पुनस्तथात्वाभावाय दैन्यसिद्धयर्थं स्वभावतो निकर्षं बोधयितुं दृष्टान्तमाहुः । चाण्डालीत्यादि ।

चाण्डाली चेद्राजपत्नी जाता राज्ञा च मानिता ।

कदाचिदपमानेपि मूलतः का क्षतिर्भवेत् ॥ २ ॥

प्रारब्धवशादतिदुष्टकुलोत्पन्नापि, केनचिद्रूपेण कथञ्चिद्राजपत्नी, राजा पतिर्यस्या-स्तादृशी, राज्ञः पत्नीव पत्नी, पतनात् पत्नी, राज्ञो भोग्या सती राज्ञा मानिता च जाता । तस्याः कदाचित् कालविशेषे अपमाने; अर्थाद्राज्ञा कृते वाशब्दादनपमानेपि मूलतो अपमानहेतुभूताच्चाण्डालीत्वादनपमानहेतुभूताद्राजपत्नीत्वाच्च का क्षतिः का हानिर्भवेत् ? न कापीति विचारयेत्यर्थः । एतस्य वाक्यस्याऽऽचार्यविषयत्वं यैरङ्गीकृतं; तत्पक्षे तु

※‘मृगयुरिव कपीन्द्र’मित्यादौ क्लेशवशाद्यथा भक्तैर्भगवति दोष आरोपितस्तथाऽऽचार्यैः स्वस्मिन्निति बोध्यम् ॥ २ ॥

एवं दृष्टान्तमुक्त्वा दार्ष्टान्तिके तत्साम्यं वदन्तस्तादृग्विचारफलमाहुः । समर्पणा-
दित्यादि ।

समर्पणादहं पूर्वमुत्तमः किं सदा स्थितः ।

का ममाधमता भाव्या पश्चात्तापो यतो भवेत् ॥ ३ ॥

समर्पणाद् भजनार्थकसंस्काररूपात् स्वसर्वसहितात्मनिवेदनाद्राजपरिग्रहस्थानी-
यात् पूर्वमहं प्राकृतः, चाण्डालीवसहजागन्तुकदोषदुष्टः, किं सदा सर्वकालमभिव्याप्य;
उत्तम उत्कृष्टः स्थितः ? । किं शब्दः काकुं स्फोरयति । अपि तु न स्थितः । किन्तु;
समर्पणादेवोत्कृष्टो राजपत्नीत्वाच्चाण्डालीवदुत्कर्षवान् जातः । अतः स्वपूर्वस्थितिविचारे
राजकृतापमानतुल्यभगवदपसन्नतायां जातायां मम चाण्डालीवदुष्टस्याधमता निकृष्टता
का भाव्या ! । कतमा भवत्री ! । यतो यया कृत्वा; पश्चात्तापस्तज्जनितखेदविशेषो
मे भवेत् ! । नहि प्राकृतरूपा; तस्याः सहजत्वात् । नाप्यभगवदीयरूपा; भगवता
अत्यक्तत्वात् । अङ्गीकारात्मकस्यापि भगवद्धर्मस्य नित्यत्वात्; संसारावेशरूपस्य भगव-
त्प्रागकार्यस्याभावेनात्यागनिश्चयाच्च; तेनैवाग्रिमात्यागानुमितेश्च । अतो जातायामप्यप्रस-
न्नतायां पूर्वदशात् उत्तमैव दशास्ति; नत्वधमेति पश्चात्तापनिवृत्त्यर्थं विचारय । तथा
चैवं विचारे भगवत्प्रसादसाधनं दैन्यमप्युद्बुद्धं भविष्यतीत्यप्रसन्नतापि निवर्त्स्यत
इत्यर्थः ॥ ३ ॥

एवं जीवधर्मपुरस्कारेण विचारमुपदिश्य भगवतोऽप्रतिहतेच्छत्त्वानुसन्धानाय भग-
वद्धर्मपुरस्कारेण तमुपदिशन्ति । सत्येत्यादि ।

सत्यसङ्कल्पतो विष्णुर्नान्यथा तु करिष्यति ।

आज्ञैव कार्या सततं स्वामिद्रोहोन्यथा भवेत् ॥ ४ ॥

विष्णुर्व्यापकः, अन्तर्यामितया सर्वान्तः प्रविष्टश्च यो भगवान् सत्यसङ्कल्पतः
सत्यो विषयाव्यभिचारी यः सङ्कल्प आलोचनमिदमेवं करिष्यामीत्याकारकं तस्मादन्यथा
प्रकारान्तरेण न करिष्यति । तुः शङ्कानिरासे । भगवान्निवेदितात्मनाम् आत्मेत्यस्मदभि-
प्रेतमेव करिष्यतीति शङ्का न कर्तव्या । यतः स तेषामीश्वरो नियामकोपि; अतस्तेषां
विकृतेच्छायां तदनुरोधं न करिष्यति, किन्त्वमोघसङ्कल्पत्वात्स्वालोचितमेव करिष्यति,
तद्विदितार्थम् । अयं तुशब्दोक्तः शङ्कानिरास उत्तरवाक्ये हेतुत्वेन प्रविशति । अत एवं

शङ्कानिरासाद्धेतोः सततं प्रमादराहित्येन निरन्तरं; आज्ञैव कार्या । अन्यथा प्रमा-
देनाकरणे स्वामिद्रोहो महानपराधो भवेत् । अत्रापि 'इति विचारये'ति पदं सम्बध्यते ॥४॥

सेवकत्वपुरस्कारेण पुनर्विचारान्तरमुपदिशन्ति । सेवकस्येत्यर्द्धेन ।

सेवकस्य तु धर्मोयं स्वामी स्वस्य करिष्यति ।

तु पुनरयं वक्ष्यमाणः सेवकस्य धर्मस्तं व्यक्तीकुर्वन्ति । स्वामी स्वस्य करि-
ष्यतीति । स्वामी भर्ता स्वस्यात्मीयस्य मम करिष्यति, मदर्थं यद्यदालोचितं तत्
करिष्यति । अत्रापि तथा सम्बन्धः ।

सेवकत्वविचारस्यावश्यकत्वाय तेनोपदेशे विश्वासार्थं स्वाख्यायिकामुपदिशन्ति
द्वाभ्याम् ।

आज्ञा पूर्व तु या जाता गङ्गासागरसङ्गमे ॥ ५ ॥

यापि पश्चान्मधुवने न कृतं तद्वयं मया ।

देहदेशपरित्यागस्तृतीयो लोकगोचरः ॥ ६ ॥

पश्चात्तापः कथं तत्र सेवकोहं न चान्यथा ।

आज्ञेत्यादि । तुरवधारणे । पूर्वमेव गङ्गासागरसङ्गमप्रदेशे समीपे वा या
आज्ञा जाता पश्चात्तदुत्तरकाले मधुवने मथुरायामपि याज्ञा जाता, तद्वयं मया
भगवता स्वात्मानुभावप्रकटनार्थं श्रीभागवतगूढार्थप्रकटनार्थं चाज्ञप्तेन न कृतम् । तयोर्विषयः
क इत्याकाङ्क्षायां तयोर्विषयमाहुः । देहदेशपरित्यागः । द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणस्य परित्या-
गशब्दस्य प्रत्येकमभिसम्बन्धः । तथा च पूर्वा देहत्यागविषयिणी, द्वितीया देशत्याग-
विषयिणीति सिद्ध्यति । तदकरणे वीजन्तु नाभिमानो न वा शास्त्रविरोधः । किन्तु;
श्रीभागवतार्थप्रकटनार्थाज्ञाकार्यसम्पत्तिरेव । नहि देहे त्यक्ते साज्ञा सिद्ध्यति; वाग्व्या-
पारस्य तद्धेतुकत्वेन तदभावे तस्याप्यभावात् । प्रकारान्तरेणोक्तौ च कलिग्रस्तानां
विश्वासाभावात् । नापि भगवद्देशे त्यक्ते देशान्तरस्यानीदृशत्वेनैतद्विचारप्रतिबन्धकत्वात् ।
तदेतदवधार्य आचार्यैराज्ञाद्वयं न कृतम् । भगवतस्त्वयमाशयः । देह उपचयः ; देशो
दानम् ; ' दिह उपचये, ' ' दिश अतिसर्जने ' इति धातुनिष्पन्नत्वाद्यौगिकावेतौ शब्दा-
वाज्ञायामुक्तौ । तथा च, उपचयो बाहुल्यं दानश्च परित्यक्तव्यम् । न च पूर्वाज्ञास-
म्पूर्तिदोषः । यावदुक्तमेतावत्कृत्यैव साज्ञा कृतास्तु; अधिकं न कार्यम् । रहस्यप्रकाश-
स्यानभिप्रेतत्वात् । अधिककरणेनानधिकारिणामपि तज्ज्ञानसम्भवेन कृतार्थताप्रसक्तत्व-
धिकार्यनधिकारिविभागभङ्गाद्यापत्तेः । इदञ्च सूक्ष्मदीकातिरोधानस्कन्धक्रमव्याख्यात्या-
जनदशमस्कन्धव्याख्यानानन्तरसामयिकमाश्रयभट्टकाशमीरिशरीरशराहतिप्रभृतिभिः कार्यै-

रनुमीयते । सोयमाचार्यैर्नावधारितः । न वाचार्याणां भगवदाज्ञार्थनिवधारणकथनमयुक्त-
मिति शङ्क्यम् ; भक्तानां पश्चाध्यायीस्थस्कन्धारोहणवाक्यार्थाज्ञानवत् सम्भवात् । तदा
तृतीयाज्ञा जाता । तद्विषयस्तृतीयपरित्यागः स लोकगोचरः । ‘लोकस्तु भुवने
जन’ इति कोशाज्जनविषयः । स च संन्यासेन भवत्येकचार्यनिकेतः स्यादि’त्यादिवाक्यैः
संन्यासे तथात्वात् । तत्र तादृश्यामाज्ञायां जातायां पश्चात्तापो मम जात इति शेषः । स
कथं केन प्रकारेणेति विचार्यमाणे, सेवकोहं; अहं सेवक इति सेवकत्वप्रकारेणाज्ञाभ-
ङ्गकरणहेतुकः । च पुनरन्यथा न, स्वचिकीर्षितकार्यासम्पूर्त्यादिहेतुको न । अतो
मत्कृत्यादिविचारेपि मत्सेवकत्वपुरस्कारेण विचारात् पश्चात्ताप एव युक्त इत्यर्थः ।

* ‘आज्ञा पूर्वन्तु या जाते’त्यत्र । अत्रेदं बोध्यम् । प्राकट्यात् पूर्वं हि ‘अर्थ
तस्य विवेचितुम्’ इत्यत्रोक्ताज्ञा जाता, तदनन्तरमाज्ञाद्वयं देहदेशपरित्यागविषयं गङ्गासा-
गरसङ्गमे मथुरायाञ्च जातमिति । एवमाज्ञात्रयं सिद्धम् । तत्र श्रीमदाचार्येष्वतिकरुणत्वमस्ति
न वेति लोकानां संशयनिवारणार्थं पुष्टिमार्गस्थत्वात् स्वस्य वा तदर्थं प्राकट्यानन्तरमाज्ञाद्व-
यमतिकरुणत्वविरोधिजातम्, तदाज्ञाद्वयं स्वस्य भगवतश्च स्वाङ्गीकृतेषु अतिकरुणत्वख्या-
पनार्थं न कृतम्, तत्कृतौ हि सर्वमाज्ञाप्तं न स्यात्तेन च स्वाङ्गीकृतानामनुद्धारः स्यात्,
तेन चोभयस्य करुणत्वं न स्यात्, यदि तदेव न स्यात्तदा पूर्वं तदर्थं नाज्ञापयेत् ।
भगवान् स्वयं च नाविर्भूयात् । नत्वेवम् । अतः परीक्षार्थत्वान्नान्तःकरणगोचरा । अतो न
विशेषगत्यादि कृतमित्यर्थः । न च पूर्वैवैव तत्सम्भवे किं देशत्यागविषयिण्या तयेति
वाच्यम्, क्रीडादेशे त्यक्ते विरहेण स्वयमेव देहं त्यक्ष्यन्तीति तेनातिकरुणत्वमेव परी-
क्षितं न भविष्यतीति भगवदभिप्रायः । श्रीमदाचार्यैस्तु तदपि तथैव ज्ञातमिति सापि न
कृतेति भावः । नन्वयमेवाशयो भगवतः श्रीमदाचार्याणाञ्च तथैव ज्ञानं जातं, इत्यत्र किं
मानमित्यपेक्षायां भगवदादिसर्वसम्मतं हेतुमाहुः । तृतीयो लोकगोचर इति । तद्व्यापे-
क्षया पूर्वमाज्ञाप्तः सर्वोद्धारः लोकगोचर इति न किञ्चिद् अलौकिकं मानं वाच्यम् ।
किन्तु सर्वलोकप्रसिद्धमेव मानमित्यर्थः । एवं कृते पश्चात्तापः कथम् ? न कथमपि ।
यतः सेवकधर्मोन्तःकरणकमाज्ञाप्रकरणम्, न चान्यथा तद्विरुद्धमित्यर्थः । अत एव
श्रीमदाचार्यैराज्ञाप्तं विवेकधैर्याश्रये ‘विशेषतश्चेदाज्ञा स्यादि’त्यनेनेतिदिक् । (इति
स्वतन्त्रलेखः) ॥ ५-६ ॥

ननु युक्तोऽयं विचारस्तथापि पूर्वापराधनितभगवदप्रसन्नताया अनिष्टतौ भय-
रूपोयमुद्वेगः, स कथं निवर्त्ततामित्याशङ्कायां तदर्थं विचारान्तरमुपदिशन्ति । लौकिक-
प्रभुवदित्यादि ।

लौकिकप्रभुवत्कृष्णो न द्रष्टव्यः कदाचन ॥ ७ ॥

सर्वं समर्पितं भक्त्या कृतार्थोसि सुखी भव ।

लौकिका हि प्रभवोपराधेनाप्रसन्नाः कस्यचित्प्रसीदन्ति, कस्यचिन्न प्रसीदन्ति, तद्वत् कृष्णो भगवान् कदाचन अवतारकालेऽनवतारकाले च न द्रष्टव्यः । अवतारकाले 'अहो बकीयमि'तिवाक्येन अनवतारकाले च वरणश्रुत्या 'प्रह्लादाय यदा दुह्येद्धनिष्येपि वरोर्जितमि'ति देवान् प्रति भगवद्वाक्येन चापराधक्षन्तत्त्वपूर्वकसत्फलदातृत्वस्य भक्ते कृपाव-
वस्य च सिद्धत्वात् । त्वया च सर्वं भक्त्या भगवते समर्पितमतो भक्तत्वात् कृतार्थोसि ।
'एवं धर्मैर्मनुष्याणामि'तिवाक्ये भगवता भक्तौ जातायां निरवशेषार्थाप्तिकथनात् सर्वं साधनरूपं फलरूपं चार्थं प्राप्तवानसि । अतः सुखी भव, दौर्धनस्यनिवारणेन निवृत्तो भवेत्यर्थः । इयं चोक्तविचारात्मकाज्ञाकर्तुः प्रभुभिराशीरेव दीयते ।

अतः परं विद्यमानेपि दैहिके सेवासामर्थ्ये पूर्वोक्तखेदेन वा देहाध्यासेन वा कार्यान्तराभिनिवेशादिना वा दैहिकसेवायां प्रमाद्यन्तं प्रति पुनर्विचारान्तरमुपदिशन्ति । प्रौढापीत्यादि ।

प्रौढापि दुहिता यदत्स्नेहान्न प्रेष्यते वरे ॥ ८ ॥

तथा देहे न कर्तव्यं वरस्तुष्यति नान्यथा ।

प्रौढा भर्तृसकलकार्ययोग्या तत्समर्थापि दुहिता यद्वत् यथा, स्नेहाद् इयं बाला पतिगृहे महत्कार्यं कर्तव्यं तत् कुर्वन्ती श्रान्ता क्लिष्टा च भविष्यतीति ज्ञात्वा वरे भर्तृ-
समीपे न प्रेष्यते, तथा तद्वदेहे स्नेहात् सेवां विना स्थापनं न कर्तव्यम् । तत्र हेतुः ।
वरस्तुष्यति नान्यथेति । अन्यथा प्रेषणविरुद्धे प्रकारान्तरे वरो न तुष्यति; तथा शरीरेण सेवाया अकरणे भगवानपि न तुष्यति । एतस्य देहस्य भगवता स्वसेवार्थमेव दत्तत्वात्; 'भवाय नाशये'ति पञ्चमस्कन्धीये वाक्ये तथैव प्रतिपादितत्वात् । अत एव विचारेण पूर्वोक्तदोषाव्यक्तकृत्याज्ञप्तसेवैव कार्येत्यर्थः ।

अथापराधेन प्रतिबन्धादिना वा देहस्य तदर्थतायां सन्देहे विचारान्तरमुपदि-
शन्ति । लोकवच्चेदित्यादि ।

लोकवच्चेत्स्थितिर्मे स्यात्किं स्यादिति विचारय ॥ ९ ॥

अशक्ये हरिरेवास्ति मोहं मा गाः कथञ्चन ।

लोका यथा संसारासक्ता, नानास्वभावास्तत्र तत्र तेन तेन शास्त्रादिना प्रवर्तन्ते, तद्वच्चेन्मे स्थितिः स्यात्; उक्तरीत्या पश्चात्तापो न स्यात् तदा किं स्यात्? लोक-
तुल्यतैव स्यात् । सा तु मे न जाता, अतो मदुपरि भगवान् दयां करोतीति विचारय ।

तथा चैवं विचार्य देहस्य सेवार्थत्वं निश्चिनुहि; निश्चित्य चाज्ञाप्तं कुर्वित्यर्थः । एवमुद्यु-
क्ततया सेवाकरणेऽपि पुनः प्रतिबन्धसम्भवश्चेत्तत्राप्युपायमाहुः । अशक्य इत्यादि ।
पूर्वोक्तं कर्तुमशक्यं चेद् भातं तदा हरिः स्मर्तुं सर्वाघहर्ता भगवानेवास्ति । 'सर्वधर्मान्
परित्यज्ये'तिवाक्ये स्वस्य प्रपन्नसर्वपापनिवारकत्वं वदन् रक्षकोस्तीति विचारय । कथ-
ञ्चन, केनापि पूर्वमुक्तेन कृतेनानुक्तेन भाविना सम्भाषितेन वा प्रकारेण मोहं वैचित्यं
ममातः परं किं भविष्यतीति मौढ्यात्मकमुद्देगं मा गाः । एवं भगवतः शरणत्वविचारेणैव
सर्वोद्देगनिवृत्त्या भगवत्कृपाया अभिव्यक्तेरित्यर्थः ।

एवं सर्वं विचारवाक्यमुक्तवोपसंहरन्ति । इतीत्यादि ।

इति श्रीकृष्णदासस्य वल्लभस्य हितं वचः ॥ १० ॥

चित्तं प्रति यदाकर्ण्य भक्तो निश्चिन्ततां व्रजेत् ॥

चित्तं प्रति अन्तःकरणं लक्षीकृत्य उद्दिश्य श्रीकृष्णदास्य हितं सुखसम्पा-
दकं वल्लभस्य भगवतो भक्तानां च प्रियस्य वचः विचारोपदेशवाक्यम् ; इति एता-
वत् शरणोपदेशान्तमेव नाधिकं; यदाकर्ण्य श्रुत्वा भक्तः पूर्वोक्तः कृतापराधोऽपि निश्चि-
न्ततामुद्देगनिवारणेन चिन्ताराहित्यं व्रजेत् प्राप्नुयादित्यर्थः ।

अत्रैतत् सिद्धम् ।

(१) भगवान् समाभ्यधिकराहित्यात् स्वतन्त्रः ।

(२) मार्गप्रवर्तका भक्ताः स्वरूपतो दोषरहिता भगवतोक्तभक्तवश्यतायामपि
भगवदधीना एव भगवदभिन्नाश्चातः स्वस्य तन्मार्गीयत्वेऽपि मार्गप्रवर्तकभक्तवत् स्वस्य
भगवदाज्ञाभङ्गोऽनभिप्रेतकरणं च न युक्तम् ।

(३) स्वस्य स्वभावतो दोषसत्त्वेऽपि समर्पणादुत्कृष्यतीति कृपाबाहुल्येऽपि
स्वोत्कर्षो न भावनीयः ।

(४) भगवतः सत्यसङ्कल्पत्वात् किं चिकीर्षतीति तदिच्छायाश्च ज्ञातुमशक्यत्वात्
सर्वदा तदाज्ञैव कर्त्तव्या । तदकरणे 'आज्ञाभङ्गो नरेन्द्राणामिति'वत् स्वामिद्रोहात्मको
महान् अपराधः स्यात् ।

(५) किञ्च, अहं सेवक इति मदनुरूपं यत् तत् स्वामी एव करिष्यतीति विचारः
सेवकस्योचित इत्यतोऽप्याज्ञैव कार्या । नाप्याचार्यकृतिदृष्टान्तेन स्वयं प्रौढिः कर्त्तव्या ।
तैरपि स्वमोढ्या तथाकृतौ पश्चात्तापत्वस्यैवोक्तत्वात् पश्चात्तापस्यापि सेवकत्वप्रयुक्ताताया
एवोक्तत्वाच्च ।

(६) किञ्च; भगवान् न लौकिकप्रभुवद् अपराधेन कुपितः परित्यजति । भग-
वद्धर्मरूपस्याङ्गीकारस्यापि नित्यत्वात् । स्वस्य चाङ्गीकृतौ समर्पणादिनानुमितायां

भगवदुक्ततद्धर्माचरणे उपक्रमदशायामपि फलतः साधनतश्च वैगुण्याभावस्योद्धवं प्रति स्वयमेवोक्तत्वात् कृतार्थतैव भवतीति भावनीयम् । न तु सन्देग्धव्यम्, 'अज्ञथाश्रद्धानश्चे'ति वाक्येन भगवता दोषस्यैवोक्तत्वात् ।

(७) किञ्च; देहोपि प्रौढदुहित्रप्रेषणन्यायेन देहार्थं स्वार्थं न संरक्ष्यः । किन्तु, येन केनचिदुपायेन भगवति एव विनियोक्तव्यः । भगवतास्य देहस्य स्वसेवार्थमेव दत्तत्वात् । तदकरणे लोकतौल्यमेव स्यात् । यदि पुनस्तस्य तत्र विनियोजने प्रतिबन्धसम्भवस्तदा भगवानेव शरणत्वेन भावनीयः । एतदतिरिक्तस्योपायान्तरस्याभावात् । प्रतिबन्धो हि भगवन्मायया, तस्यास्तत्राधिकृतत्वात् । तत्तरणोपायश्च प्रपत्तिरेव नान्य इति भगवतैव गीतायामाज्ञापनादिति ।

इति श्रीमद्ब्रह्माचार्यचरणैकतानपीताम्बरात्मजपुरुषोत्तमकृतो
अन्तःकरणप्रबोधविवरणं सम्पूर्णम् ।